

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

**İBN SÎNÂ FELSEFESİNDE MÜMKÜN OLGULARIN
BURHANA KONU OLMASI**

Yüksek Lisans Tezi

KEBİRE KARAOĞLAN

İSTANBUL,2021

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

**İBN SÎNÂ FELSEFESİNDE MÜMKÜN OLGULARIN
BURHANA KONU OLMASI**

Yüksek Lisans Tezi

KEBİRE KARAOĞLAN

Danışman: PROF. DR. ÖMER TÜRKER

İSTANBUL,2021

ÖZET

İBN SİNÂ FELSEFESİNDE MÜMKÜN OLGULARIN BURHANA KONU OLMASI

Bu çalışmada İbn Sînâ felsefesinde mümkün olguların, burhani kıyasın maddesi olmaları bakımından durumları incelenmektedir. Bu bağlamda, mesele ilk olarak yöntem düzeyinde incelenerek, İbn Sînâ'nın tecrübe ile mümkün olgular arasında kurduğu ilişkiden hareketle hangi tür mümkünlerin burhana konu olabildiğinin soruşturması yapılmaktadır. Bu aşamada İbn Sînâ'nın, bir tür zorunluluğa sahip olmaları sebebiyle yalnızca çoğunlukla gerçekleşen mümkünleri burhanın maddesine dahil ettiği sonucuna varılmaktadır. Sonraki aşamada ise İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta, azlıkla gerçekleşen mümkünleri de burhanın maddesine dahil ettiği tespit edilmektedir. İbn Sînâ'nın bunu, önerme düzeyinde kabulü zorunlu olmak, kıyas düzeyinde ise öncüllerin sonuçla uyumlu olması biçimindeki kesinlik yorumuna dayanarak yaptığı anlaşılmalıdır. İbn Sînâ bu kesinlik yorumuyla, burhanın maddesi bakımından durumunu, kesinliğin elde edilmesinde önemsiz bir faktör haline getirmektedir. *İşârât* şârihleri, İbn Sînâ'nın bu burhani kesinlik yorumunu, zorunlu olmayan hükme eklenecek ikinci bir zorunluluk olarak ifade etmektedirler. İbn Sînâ bu burhani kesinlik anlayışı sayesinde, tüm doğa bilimlerinde burhani kesinliğin elde edilebildiğinin savunulmasına imkân vermektedir. *Kitâbü'l-Hayevân* metninin örnekliliği üzerinden, İbn Sînâ'nın kendi felsefi sisteminde, bu nihai kesinlik yorumuna mutabık bir araştırma gerçekleştirdiği ve bu bakımdan iç tutarlılığa sahip olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, Burhan, Mümkün Olgular, Tecrübe Yöntemi, Tümevarım, Kitâbü'l-Hayevân

ABSTRACT

THE POSSIBLE PHENOMENES AS THE TOPIC OF AL-BURHAN IN AVICENNA'S PHILOSOPHY

In this study, we discuss the possible phenomenes as the topic of al-burhan in Avicenna's philosophy. In this context, firstly we examine the issue on a methodological level and research about what kinds of possible phenomenes can be the subject of al-burhan, based on the relationship that Avicenna established between experience and possible phenomenes. Here, it is concluded that only possible phenomenes that occur mostly can be considered as the subject of al-burhan, since they have a kind of necessity in terms of forming the content of the method of experience. In the second part, which includes the second stage, it has been determined that Avicenna included the possible phenomenes that occur with the minority in the article of al-Burhan, with the interpretation of certainty that the acceptance is obligatory at the propositional level and that the premises are compatible with the conclusion at the comparative level in al-Isharat. With this interpretation of certainty, Ibn Sînâ makes the situation of al-burhan an insignificant factor in obtaining certainty. The commentators of al-Isharat have stated that Ibn Sînâ's interpretation of this certainty regarding al-burhan is a second type of necessity added to the non-obligatory provision. Avicenna, through this understanding of certainty about al-burhan, allow it to be argued that a certainty about al-burhan could be obtained in all natural sciences. Through the example of the *Kitab al-Hayawan* text, it has been seen that Avicenna carried out a research in his own philosophical system in agreement with this interpretation of final certainty, and in this respect, he had internal consistency.

Keywords: Avicenna, Al-Burhan, Possible Phenomenes, Experience Method, Induction, Kitab al-Hayawan

ÖNSÖZ

İslam felsefesinin kurucu filozoflarından olan İbn Sînâ'nın, burhani kıyasın maddesi ile kesinliği arasındaki ilişki hakkındaki düşüncelerini tespit etmek, aynı zamanda onun doğa bilimlerinin metodolojisine dair görüşlerini de tespit etmek demektir. Çünkü İbn Sînâ mümkün maddelerin burhana konu olup olamayacağını soruşturarak, doğa bilimlerinin yönteminde elde edilen kesinliğin hangi derecede olduğuna da cevap vermeye çalışmaktadır. İbn Sînâ'nın bu meseleyi ele alışı, İslam felsefe-bilim düşüncesinin seyri açısından da oldukça önemlidir. Nitekim onun bu meseleye sunduğu çözüm, İslam felsefe-bilim düşüncesini önemli derecede etkilemiştir. Bu etkiyi *İşârât* geleneği bağlamında göstermeye çalıştık.

Bu noktada, kısa, ancak benim için oldukça verimli geçen bir süreçte ortaya çıkan bu çalışmanın tamamlanmasında emeği geçen kıymetli hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Öncelikle lisans dönemimden beri zihin dünyama fevkalade katkılar yapmış olan sevgili danışmanım Prof. Dr. Ömer Türker'e müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Yoğun çalışma programına rağmen her fırsatta hissettirdiği ilgisi ve desteği sayesinde, tez yazım sürecinde motivasyonumu canlı tutmayı ve tezimi hitâma erdirmeyi başarabildim. Tez jürimde yer alan değerli hocalarım Prof. Dr. Ali Durusoy ve Prof. Dr. M. Cüneyt Kaya'ya yapıcı tenkitlerinden ve önerilerinden dolayı şükranlarımı sunarım. Yine sevgili dostum Arş. Gör. Adnan İhtiyar'a tezimi sabırla okuyarak yaptığı tashih ve katkılarından dolayı minnettar olduğumu belirtmek isterim. Ayrıca bu süreçte maddi ve manevi her yönden desteklerini esirgemeyen, yaşadığım tüm sıkıntılara benimle birlikte ortak olan kıymetli dostlarıma canı gönülden müteşekkirim. Ve elbette, çocukluğumdan beri eğitim hayatımı tüm imkânlarıyla destekleyerek, bu başarımın asıl müsebbibi olan sevgili aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, tez yazım sürecinde ekonomik açıdan kaygıya düşmememi sağlayacak bir meblâğ ile burs desteği aldığım Türk Tarih Kurumuna teşekkürlerimi sunarım. Şüphesiz bu destek olmadan, zihnimi tam anlamıyla akademik çalışmalarına yönlendirebilmem mümkün olmazdı.

Kebire Karaoğlan

Ağustos, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ.....	1
I. TEZİN KONUSU VE AMACI.....	1
II. TEZİN KAPSAMI VE YÖNTEMİ.....	3
III. TEZİN ANA KAYNAKLARI VE İLGİLİ LİTERATÜR.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM	
İBN SÎNÂ FELSEFESİNDE TECRÜBE	6
A. İbn Sînâ Felsefesinde Tecrübenin Yeri.....	8
B. Tecrübenin İçeriği Olmaları Bakımından Mümkün Olgular.....	16
C. Mümkün Önergelerin Doğa Bilimlerinde Kullanılma Amacı.....	19
İKİNCİ BÖLÜM	
MÜMKÜN OLGULARIN KANITLANMASI SORUNU.....	26
A. Mümkün Olguların Zorunluluk Yönü.....	26
B. Mümkün Olguların Burhana Konu Olmadaki Farklılıkları.....	32
C. İbn Sînâ'nın Konuya Katkısı Bakımından Burhani Kesinlik Hakkındaki Nihai Yorumu.....	44
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
MÜMKÜN OLGULARIN DOĞA BİLİMLERİNE UYGULANMASI: KİTÂBÜ'L- HAYEVÂN ÖRNEĞİ	55
A. Kitâbü'l-Hayavân Metninin İçeriği.....	55
B. Metinde Kullanılan Araştırma Yöntemi.....	57
C. Metinde Ele Alınan Mümkün Olgular.....	62
SONUÇ.....	68
KAYNAKÇA.....	72

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

bkz.: Bakınız

C.: Cilt

ev.: Çeviren

der.: Derleyen

krş.: Karşılaştırmız

nşr.: Neşreden

S.: Sayı

s.: Sayfa

ss.: Sayfalar arası

thk.: Tahkik eden

trc.: Tercüme eden

GİRİŞ

I. TEZİN KONUSU VE AMACI

Aristoteles'in ortaya koyduğu bilimsel araştırma yöntemini dikkate alan filozofların çoğu, bilimsel kıyası ifade eden burhani kıyasın maddesi bakımından durumunu, burhani kesinliğin elde edilmesinde önemli bir faktör olarak görmüştür. Bu filozoflar, burhani kesinliğin, kıyasın maddesi yalnızca zorunlu ve çoğunlukla gerçekleşen mümkünler olduğunda elde edilebileceğini kabul etmişlerdir. Onlar, çoğunlukla gerçekleşen mümkünleri, onların bir tür zorunluluk içerdiğini düşündükleri için burhanın maddesine dahil etmişlerdir. İbn Sînâ'nın, "bazı şârihler" olarak atıf yaptığı, bu sebeple kim oldukları tespit edilemeyen bazı filozoflar ise bu kabule karşı çıkmıştır. Onlar, mümkünlerin varlıkta bir kesinlik içermemesi sebebiyle, bilgi düzeyinde de kesin olarak bilinemeyeceklerini düşünmüşler ve bu nedenle mümkünlerin burhana konu olmaması gerektiğini söylemişlerdir. İslam filozofları içerisinde, mümkünlerin bilimsel araştırmaya konu olup olamayacağı bağlamındaki bu eleştiriyi ilk dikkate alan ve bu konuyu bilimsel araştırma özelinde en ayrıntılı şekilde inceleyen filozofun İbn Sînâ olduğu görülmektedir. O, mümkünlerin burhana, yani bilimsel araştırmaya konu olmasını oldukça ayrıntılı bir biçimde ele almaktadır. İbn Sînâ'nın bu konuyu dikkate almasının en önemli nedeninin ise, felsefi sisteminde doğa bilimlerine verdiği önem olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü mümkün olguların burhana konu olması ile ilgili eleştirinin, uygulamaya yönelik pratik araştırma sahasına da sahip olan doğa bilimlerinin araştırma konusu yaptığı olgular hakkında meydana geldiği anlaşılmaktadır. İbn Sînâ'nın, teorik felsefi bilimlerle birlikte, söz konusu araştırma sahasına sahip olan bilimlerle de meşgul olmuş olması, onun bu konuya verdiği önemi anlaşılır kılmaktadır. İbn Sînâ birçok eserinde bu konuyu ele alarak, çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin burhana konu olabileceği yönündeki Aristoteles'ten beri gelen kabule mutabık açıklamalar yapmıştır. Ancak *İşârât* metninde bu konuya yeni bir yorum getirerek kesinliğin aslında burhanın maddesinde değil; burhani öncüllere ve kıyasa eklenen ikinci bir zorunluluk biçiminde gerçekleştiğini savunmuştur. Bu görüşüne dayanarak da yalnızca çoğunlukla gerçekleşen değil, azlıkla gerçekleşenler de dahil olmak üzere tüm mümkün maddelerin burhani araştırmaya dahil edilebileceğini savunmuştur. İbn Sînâ'nın konu hakkındaki görüşleri iki açıdan önemli olmaktadır: İlk olarak İbn Sînâ, burhan yönteminin felsefi bilimlerin tümünde, özellikle de doğa bilimlerinde nasıl kullanılacağıyla ilgili soruşturma yapan nadir filozoflardandır. Bu sebeple onun, doğa bilimlerinde burhani yöntemin tatbiki hakkındaki görüşleri, konuya yaptığı katkının ortaya çıkarılması açısından önem

kazanmaktadır. İkinci olarak ise bu konudaki görüşlerinin, bazı aşamalardan geçtiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan İbn Sînâ'nın konu hakkındaki görüşlerinin *İşârât* adlı eserinden öncesi ve sonrası bağlamında kronolojik takibinin yapılarak ortaya konulması ve belirginleştirilmesi önemlidir.

Tezde İbn Sînâ felsefesinde mümkün olguların burhana konu olması iki aşamalı olarak ele alınacaktır. İlk bölümde mümkün olguların, uygulamaya yönelik araştırma yapan doğa bilimlerinin içeriği olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bilimlerin araştırma yönteminin tecrübe yöntemi olmasından hareketle, İbn Sînâ'nın tecrübi yöntemde burhani kesinliğin nasıl elde edildiğiyle ilgili açıklamaları ele alınacaktır. Konunun, yöntem düzeyinde incelenmeye çalışılacağı bu bölümde, İbn Sînâ'nın mümkünlerin burhani araştırmada hangi amaçlarla kullanıldığı hakkındaki açıklamalarına da yer verilecektir. Bu bakımdan mümkün olguların burhani araştırmada ele alınmasının gerekliliğiyle ilgili İbn Sînâ'nın görüşleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

İkinci bölümde ise İbn Sînâ'nın, mümkünlerin hangi şartlarla burhana konu olabildiğiyle ilgili açıklamaları ele alınacaktır. Bu bölümde İbn Sînâ'nın, *İşârât*'tan önce yazdığı metinler ile *İşârât*'ta yaptığı açıklamaların içerdiği farklılıklar tespit edilmeye çalışılarak, İbn Sînâ'nın konuyla ilgili görüşlerinin kronolojik takibi yapılacaktır. Bu sürecin ortaya konulması ile İbn Sînâ'nın meseleye dair nihai görüşünün belirginleştirilmesi amaçlanmaktadır. İbn Sînâ'nın *İşârât* metninde yapmış olduğu açıklamalar, iki önemli *İşârât* şârihinin yorumlarına başvurularak belirginleştirilmeye çalışılacaktır. Bunlar Nasîrüddîn et-Tûsî ve Fahreddîn Râzî'dir. Bununla birlikte, İbn Sînâ'nın görüşünün, *İşârât* geleneğinde nasıl yerleştiğinin tespiti amacıyla, diğer bir önemli şârih olan Kutbüddîn Râzî'nin açıklamalarına da değinilecektir. Bu incelemeden hareketle İbn Sînâ'nın son tahlilde, *İşârât* metninde meseleye yapmış olduğu katkının ne olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Tezin üçüncü ve son bölümünde ise İbn Sînâ'nın görüşünün *Kitâbü'l-Hayevân* metni üzerinden tahlilinin yapılması planlanmıştır. İbn Sînâ uygulamaya yönelik doğa bilimleriyle ilgili eserler de kaleme almış olduğu için, bu mahiyete sahip metinlerinden birinin örnekliği üzerinden, kendisinin mümkün olguları nasıl ele aldığı ve ele alırken burhani kesinlik görüşüne uygun bir sonuç ortaya koyup koymadığının analiz edilmesi önemlidir. Bu analizle filozofun, iddiasıyla ilgili iç tutarlılığa sahip olup olmadığının da belirginleştirilmesi amaçlanmıştır.

Tezde bu konunun çalışılma amacı, İbn Sînâ'nın felsefi araştırmanın en önemli parçası olan burhan teorisine yaptığı bir katkının literatüre kazandırılmasıdır. Literatürde, Meşşâî felsefede hatta İbn Sînâ felsefesi özelinde, burhan teorisiyle ilgili çalışmalar mevcuttur. Ancak bu tezde ele alınan konuya, söz konusu çalışmalarda oldukça yüzeysel bir şekilde değinilmiştir.

Konu, burhan teorisiyle ilgili ayrıntı bir mesele olarak görünse de, İbn Sînâ'nın burhan teorisine yapmış olduğu bir katkının ortaya çıkarılması bakımından oldukça önemlidir. Bu bakımdan konunun burhan teorisiyle ilgili çalışmalarda yalnızca değinilmiş olarak kalmaması ve müstakil bir çalışma olarak literatüre kazandırılması gerektiği düşünülmüştür.

II. TEZİN KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Bu tezde İbn Sînâ'nın burhanın maddesi olmaları bakımından, mümkün olguların burhana konu olmasıyla ilgili görüşleri ele alınmıştır. Konu burhan teorisiyle yakından ilgili olmasına rağmen burhan teorisinin tüm ayrıntıları ele alınmayıp, yalnızca maddesi bakımından durumu incelenmiştir. Bu çalışma, İbn Sînâ'nın hangi tür olguların burhana konu olabileceğiyle ilgili görüşlerini kapsamaktadır. Bu bakımdan bu tez, İbn Sînâ felsefesinde burhan teorisini özel bir açıdan incelemektedir. Tezin önemi de bu araştırma yönünden ortaya çıkmaktadır. Zira İbn Sînâ felsefesinde burhan teorisini farklı açılardan inceleyen birçok çalışma bulunsa da, bu tezin konusunu teşkil eden mesele literatürde gerektiği kadar yer bulmamıştır.

Tezde araştırma öncelikli olarak birincil kaynaklar üzerinden yapılmıştır. İbn Sînâ'nın, konuyla ilgili açıklama yaptığı eserleri taranmış ve karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Konunun yalnızca metinler üzerinden tasviri yapılmamış; aksine konu problematize edilerek ele alınmıştır. İbn Sînâ'nın eserleri arasında yapılan karşılaştırma, İbn Sînâ'nın konu hakkındaki görüşlerinin kronolojik bakımdan belirginleştirilmesine imkân vermiştir.

III. TEZİN ANA KAYNAKLARI VE İLGİLİ LİTERATÜR

Tezde öncelikli olarak birincil kaynaklara başvurulmuştur. İkincil literatürde konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma mevcut olmadığı için yalnızca belli bazı tespitlerde ikincil kaynaklardan destek alınmıştır. Tezde ana kaynaklar olarak İbn Sînâ'nın kendisine ait metinleri kullanılmıştır. Kullanılan metinler içerisinde İbn Sînâ'ya aidiyeti kesinleşmemiş bir metin bulunmamaktadır. İbn Sînâ'nın birçok metni Türkçe literatüre kazandırılmış olsa da tezde kullanılan bazı metinlerinin çevirisi henüz yapılmamıştır. Bu sebeple çevirisi bulunmayan metinlerden yapılan alıntılarının çevirileri, tarafımızdan yapılmıştır. Aynı şekilde tezde ana kaynak olarak kullanılan, Nasîrüddîn et-Tûsî ve Fahreddîn Râzî'nin *Şerhu'l-İşârât*'lerinin da çevirisi bulunmadığından, alıntı yapılan kısımlar tarafımızdan çevrilmiştir.

İbn Sînâ'nın tezde kullanılan metinlerinden ilki *eş-Şifâ: el-Burhân*'dir (çevirisi: *Kitâbu'ş-Şifâ: II. Analitikler*). İbn Sînâ bu metni burhan yöntemine hasretmiş olduğu için hem mümkün olguların araştırıldığı tecrübe yöntemiyle hem de mümkün olguların burhana konu

olmasıyla ilgili en ayrıntılı açıklamalarına bu metinde yer vermektedir. Aynı zamanda *II. Analitikler, Fizik*'le birlikte doğa bilimlerinin yöntemi ve kesinliği konusunda başvurulan, İbn Sînâ'nın temel iki metnini teşkil etmektedir. İbn Sînâ'nın mümkün olguların burhanda kullanılmasıyla ilgili ayrıntılı açıklamalarının bulunduğu diğer bir metni *Kitâbu'ş-Şifâ: el-Kıyas*'tır. İbn Sînâ bu metinde, mümkünleri incelediği bölümde onların burhana nasıl konu olduklarıyla ilgili de detaylı bir inceleme gerçekleştirmektedir. Aynı zamanda İbn Sînâ'nın, *Kitâbu'ş-Şifâ: el-Kıyas*'ta mümkünlerin burhanda kullanılma amacına değinmiş olması, bu metni konumuz açısından önemli bir kaynak haline getirmektedir. Benzer şekilde İbn Sînâ'nın, mümkün olguların burhani araştırmaya konu olmasını ele aldığı, ancak konuya daha özet bir biçimde değindiği metin *el-Muhtasaru'l-evsat fi'l-mantık* isimli eseridir. İbn Sînâ'nın bu metni, Harun Takcı tarafından yüksek lisans çalışması olarak tahkik edilmiştir. *el-Muhtasar*'da da konuyu, *Kitâbu'ş-Şifâ: el-Kıyas*'ta olduğu gibi mümkünleri incelediği bölümde ele alan İbn Sînâ'nın bu metinde meseleyi kısa ama örneklendirerek açıklamış olması, metni konumuz açısından önemli bir kaynak haline getirmektedir. Hem tahkikli neşrinin hem de Kübra Şenel tarafından Türkçeye kazandırılan çeviri metninin kullanıldığı *en-Necât* da, İbn Sînâ'nın konuyla ilgili önceki metinleriyle paralel açıklamalarının bulunduğu diğer bir eseridir. İbn Sînâ'nın ana kaynak olarak kullanılan diğer bir metni *el-İşârât ve'tenbîhât*'tır (çevirisi: *İşâretler ve Tembihler*). Bu eser İbn Sînâ'nın konuyla ilgili nihai görüşlerini ihtiva etmesi bakımından tezimiz için önemlidir. Tezin son bölümünde ele alınan *eş-Şifâ: Kitâbü'l-Hayevân* ise, İbn Sînâ'nın doğa bilimlerinin alt dalları hakkında kaleme aldığı eserlerinden biri olduğu için tezde kullanılmıştır. İbn Sînâ'nın bu eseri, tezde ortaya konulan görüşlerinin, kendi bilimsel çalışmalarındaki izdüşümlerinin tespit edilmesinde başvurulan metindir.

Bunlarla birlikte İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki açıklamalarının detaylı tahlilini bulduğumuz metin olan Nasîrüddîn et-Tûsî'nin *Şerhu'l-İşârât*'ı, tezimize büyük katkısı olan bir eserdir.. Tûsî kadar ayrıntılı olmasa da, İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki açıklamalarının ele alınmış olması bakımından, Fahreddîn Râzî'nin *Şerhu'l-İşârât*'ını da tezde dikkate aldık. İbn Sînâ'nın görüşünün *İşârât* geleneğindeki yerleşmiş halinin tespit edilmesinde ise Kutbüddîn Râzî'nin *el-Muhâkemât*'ına başvurduk.

Tezde kullanılan ikincil literatür ise temelde burhan teorisini konu alan çalışmalara dayanmaktadır. Bunlardan ilki Ömer Türker'in *İbn Sînâ'da Metafizik Bilginin İmkânı* adlı çalışmasıdır. Bu metin aynı zamanda bu tezin konusuna, kısa ama doğrudan değinilen ve bu bakımdan bu konuyu çalışmama ilham kaynağı olan eserdir. Ömer Türker'in, kitabın üçüncü bölümünde kesinlik ve burhaniliği incelerken, İbn Sînâ'nın burhanın maddesi bakımından

durumu konusunda İşârât metniyle diğer metinleri arasında bir farklılığın olduğu tespitini yapması tezin problematiğini oluşturmama yardımcı oldu.

Varlık ve İmkân: Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi adlı eserinde, İbn Sînâ felsefesinde imkân kavramını oldukça detaylı bir biçimde inceleyen M. Cüneyt Kaya'nın bu eseri de tezin konusu hakkındaki önemli çalışmalardandır. Mümkün olguların tecrübe yöntemi ile olan ilişkisini netleştirebilmemde, Kaya'nın mümkünlerle ilgili yaptığı ayrıntılı inceleme ve tespitleri yardımcı oldu. Dimitri Gutas'ın *İbn Sînâ'nın Mirası* adlı eserinin özellikle Yöntem başlıklı bölümü, İbn Sînâ felsefesinde empirist yöntemin temellendirilmesi noktasında dakik bilgilere ulaşmamı sağlamıştır. Bunlarla birlikte tezin konusunu destekleyen diğer birçok eser de bu çalışmada kullanılmıştır. Ali Tekin'in *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî'de Burhan Teorisi* isimli eserine, burhan teorisinin İbn Sînâ'dan önceki durumunu tespit etmek amacıyla başvurulmuştur. Muhittin Macit'in *İbn Sînâ'da Doğa Felsefesi ve Meşşâî Gelenekteki Yeri* isimli eserine de doğa bilimlerinin yöntemi konusunda başvurulmuştur. Hacı Kaya'nın *İbn Sînâ'da Bilimsel Kanıtlama Teorisi* isimli doktora çalışması da bu tezin konusuyla yakından ilgili olması bakımından dikkate alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN SİNÂ FELSEFESİNDE TECRÜBE

Mümkün olguların burhanda kullanılıp kullanılmayacağı meselesi, İbn Sînâ'nın da temsil ettiği burhani (bilimsel) metod anlayışı ile yakından ilgilidir. İlk olarak Aristoteles'in ortaya koyduğu üzere, burhani araştırma "kesinlik" içermesi gereken bir araştırma tarzıdır. Bu bakımdan burhani araştırma ile amaçlanan, kesin ve değişmez, yani zorunlu olan bilgidir. Aristoteles burhani "oluşturulmuş kesin kıyas" olarak tanımlamıştır. Buna göre burhani araştırmayla elde edilen sonucun kesin ve değişmez olması için öncüllerin de kesin ve değişmez hükümleri içeriyor olması gerekmektedir. Aristoteles de dahil olmak üzere birçok Meşşâî filozof, maddesi bakımından burhanın durumunu ele alarak burhani kıyasın maddesinin zorunlu ve çoğunlukla gerçekleşen mümkün maddelerden olması gerektiğini söylemişlerdir.¹ Diğer bir ifadeyle burhani araştırmaya sadece zorunlu ve çoğunlukla gerçekleşen olguların konu olabileceğini söylemişlerdir. Çünkü sadece bu olgulardan kesinlik elde edilebilmektedir. Ancak İbn Sînâ'nın aktardığına göre Aristoteles'ten sonraki dönemde bazı şârihler (بعض المفسرين), çoğunlukla gerçekleşen olguların zorunlu değil, mümkün olmaları sebebiyle kesinlik içermediklerini savunmuşlardır. İbn Sînâ'nın ifadesine göre bu filozoflar, mümkün olguların varlıkta bir kesinlik içermemesi sebebiyle, onlardan elde edilecek bilginin de kesinlik içermeyeceğini düşünmüşlerdir. Çünkü onlara göre bu olguların bizzat kendileri kesin olarak bilinmemektedir.² Bu görüşü savunanların, kıyasın maddesini yalnızca zorunlu olgular oluşturduğunda burhani kesinliğin meydana geleceği şeklinde bir anlayışa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kesinliğin bu şekilde anlaşılması, felsefi bilimlerin içerisinde mümkün olguları araştırma konusu edinen bazı bilimlerin burhani kesinliği elde edemediği şüphesini ortaya çıkarmıştır. Bu sonuca, *Şerhu'l-İşârât'ta* konuyla ilgili bilgi veren Nasîrüddîn et-Tûsî'nin ifadelerinden varmaktayız:

"ذكر المعلم الأول: أن البرهان قياس مؤلف من مقدمات يقينية لمطلوب يقيني. وفسر اليقيني بما يكون الحكم فيه ضرورياً لا يزول. وفهم أكثر من تأخر عنه من ذلك، أن المبرهن لا يستعمل إلا المقدمات الضرورية، كما مر ذكره. ثم لما صادفوا أصحاب العلوم الطبيعية وما تحتها يستنتجون غير الضروريات من أمثالها، مع كونهم مبرهنين، طلبوا وجه ذلك، فأتى بهم القسمة المذكورة إلى القول بأنه لا يستعمل إلا الضروريات أو الممكنات الأكثرية."³

"Aristoteles, "Burhan, yakını matlûplar için yakını öncüllerden meydana getirilen bir kıyastır." dedi ve yakınıyi, "kendisindeki hüküm yok olmayacak derecede zorunlu olan" şeklinde açıkladı. Kendisinden sonra gelenlerin çoğu buradan, tanımda geçtiği

¹ Ali Tekin, *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî'de Burhan Teorisi*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017, s.109, 299-300

² İbn Sînâ, *II. Analitikler*, çev. Ömer Türker, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2015, s. 190

³ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, thk. Süleyman Dünya, I, Beyrut, Müesseset'ün-Numân, 1992, s.469-470

gibi, burhan getirenlerin yalnızca zorunlu öncülleri kullandığını anladı. Sonra tabii bilimler ve onların altındaki bilimlerle uğraşanların, burhan getirenler olmalarıyla birlikte, zorunlu olmayan öncüllerden zorunlu olmayan sonuçlar çıkardıklarını görünce, bu yönü de talep ettiler ve tanıma “yalnızca zorunluları ve çoğunlukla gerçekleşen mümkünleri kullanırlar” şeklinde zikredilen kısmı eklediler”

Tûsî'nin bu pasajından konuyla ilgili şu tespitler yapılabilmektedir: İlk olarak Aristoteles'in burhan tanımı sonraki bazı filozoflar tarafından, burhanda yalnızca maddesi zorunlu olan önermelerin kullanılması gerektiği şeklinde anlaşılmıştır. Ancak doğa bilimcileri burhani yöntemi kullanmakla birlikte, maddesi zorunlu olmayan önermeleri de kullanınca, söz konusu filozoflar burhanın maddesinin çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerden de meydana gelebileceğini kabul etmişlerdir. Öyleyse burhanda çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin de kullanılması, bazı doğa bilimlerinin araştırma alanının gerekli kıldığı bir durumdur. Mümkün olguların burhana dahil edilmesi doğa bilimleri sebebiyle olmuşsa, diğer bilimlerin araştırma alanlarının zorunlu olguları incelediği kabul edilmiş olmaktadır. Aristoteles'ten sonra belirginleşen felsefi bilimlerin düzeni göz önüne alındığında matematik bilimler ve metafizik, doğa bilimleri ile birlikte bu bilimler arasında yer alan diğer bilimsel araştırma gruplarıdır. Buradan hareketle matematik bilimler ve metafizik ile doğa bilimlerinin araştırma alanı karşılaştırıldığında fark daha açık hale gelmektedir. İbn Sînâ'nın söz konusu bilimlerin düzeni ve konuları hakkında yaptığı açıklamalara başvurarak bu farkı ortaya koymak mümkündür. Buna göre teorik bilimlerin en düşüğü kabul edilen doğa bilimleri (fizik bilimler) hem tanımları hem de varlıkları cisimsel madde ve hareketle ilişkili olan şeyleri incelemektedir. Bir üst bilim olan matematik ise varlığı madde ve hareketle ilişkili olmasına rağmen tanımları onlarla yapılmayan şeyleri incelemektedir. En üst bilim olan metafizik ise varlığı ve tanımı bakımından maddeye ve harekete kesinlikle gereksinim duymayan şeyleri incelemektedir.⁴ Öyleyse matematik ve metafizik, araştırma alanları dikkate alındığında dış dünyaya yönelmeyen, bu bakımdan olgularını yalnızca akli çıkarımlarla araştıran bilimler olmaktadır. Doğa bilimleri ise akli çıkarımı kullanmakla birlikte dış dünyaya yönelmesi bakımından aynı kesinliğin elde edilemeyeceği ve tecrübenin de kullanılması gerektiği bir araştırma alanına sahiptir. Buradan anlaşılmaktadır ki mümkün olgular ile kastedilenler tecrübe yöntemi ile araştırma konusu edinilen olgular olmaktadır.

⁴ M. Cüneyt Kaya, *İbn Sînâ'nın Kitâbu aksâmi'l-hikme ve tafsilihâsı: Tahkik ve Tercüme*, Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi, 3/1, 2020, 26,27

Mümkün olguların burhani araştırmaya konu olmasını en ayrıntılı ele alan İslam filozofunun İbn Sînâ olduğu görülmektedir.⁵ Ayrıca onun bu meseleye katkısının, çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin burhana nasıl konu olabildiğini ortaya koymaktan daha fazlası olduğu görülmektedir. Bu da İbn Sînâ'nın kendisine kadar süregelen birçok felsefi meseleyi daha ileri düzeye taşıdığına bir örneğini oluşturmaktadır. İbn Sînâ'nın bu meseleye iki aşamalı olarak ele alacağımız katkısının ilk aşamasını oluşturan bu bölümde, mümkün olguların tecrübe yöntemine dayanan doğa bilimlerinin maddesi olduğunu dikkate alarak, konuyu yöntem düzeyinde inceleyeceğiz.

A. İbn Sînâ Felsefesinde Tecrübenin Yeri

İbn Sînâ Meşşâi felsefenin bilim anlayışını *Şifâ* külliyyatının mantık bölümünü ihtiva eden eserlerinde ortaya koymaktadır. Burhani araştırma süreçlerinin farklı düzeylerinin ele alındığı bu metinler arasında bilhassa burhani yöntemin anlatımına hasredilmiş olan eser *II. Analitikler (Burhan)*'dir. İbn Sînâ burada burhani araştırma süreçlerinin nasıl oluştuğunu ve nasıl ilerlemesi gerektiğini oldukça ayrıntılı bir biçimde ele almaktadır. Aynı zamanda bu süreç içerisinde tecrübenin nerede durduğuna ve nasıl kullanılması gerektiğine dair ayrıntılı açıklamalar da yapmaktadır. İbn Sînâ doğa bilimlerinin araştırma yöntemi ile ilgili diğer bir ayrıntılı açıklamayı ise *es-Semâu-t-tabî'î* isimli eserinin başında yapmaktadır. Bu sebeple İbn Sînâ felsefesinde tecrübenin burhani metod içindeki yerini bu iki metin üzerinden ele almaya çalışacağız.

Aristoteles'in çalışmalarıyla belirginlik kazanan burhani (bilimsel) araştırma metodu temelde tümellik (genel-geçerlik /küllilik) ilkesi üzerine kuruludur.⁶ Tümelliğin elde edilebilmesi ise, araştırılan konunun zorunlu olarak ilişkin özelliklerinin incelenmesiyle mümkün olmaktadır. Çünkü zorunluluk ancak bir illete dayandığında meydana gelmektedir. Yani bir özelliğin konuya ilişmesinin zorunlu olmasının şartı, o özelliğin konuya bir illet sebebiyle ilişiyor olmasıdır. Konuya bir illet sebebiyle ve bu bakımdan zorunlu olarak ilişkin özellikler zati arazlar olarak adlandırılmaktadır.⁷ Zati arazların konuya ilişme illetleri, konunun zati/doğası ya da zatından kaynaklanan başka bir illet olmaktadır. Bu sebeple zati arazlar

⁵ Bu tespiti M. Cüneyt Kaya'nın, *Varlık ve İmkân* adlı çalışmasına dayanarak yapmaktayız. Kaya çalışmasında, daha önce Fârâbî'nin mümkün olguların bilgiye konu olmasını incelediğine işaret etmekle birlikte, onları bilimsel değerleri bakımından burhan teorisi bağlamında ele alan ilk filozofun İbn Sînâ olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Cüneyt Kaya, *Varlık ve İmkân: Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi*, Klasik Yayınları, 2011, s.190

⁶ Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005, s.44,45

⁷ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.78

konunun zatına veya zatının cinsine özgü/özel olmaktadır ve konunun zati veya zatının cinsi bu özelliklerden yoksun kalamamaktadır. Zati arazlar bu bakımdan konunun zorunlu ilişkileri olarak burhani araştırmanın içeriğini meydana getirmektedirler.⁸

Burhani araştırma sürecinde, araştırılan konunun zati arazlarının tespit edilmesi ise ilksel öncüllerden hareketle mantık kuralları çerçevesinde ampirik olana yönelerek yapılan çıkarımlarla elde edilmektedir. Konusu cisim ya da cisimseller olmayan metafizikte, ampirik olana yönelmenin gerekli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan metafizikte araştırma yöntemi yalnızca akli çıkarıma dayanmaktadır. Konusu cisimseller olan matematik bilimlerin, musiki gibi bazı bilimlerinde ampirik olana yönelim olmaktadır. Ampirik olana en fazla yönelimin ise doğa bilimlerinde olduğu görülmektedir. Doğa bilimleri, teorik fizik (es-semâu't-tabî'î) ve ilkelerini ondan alan bir dizi bilimler grubudur. Doğa felsefesi olarak da adlandırılan teorik fizik, doğal cismin nedenleri, hareket, mekan ve zaman olgularını araştırma konusu edinmektedir.⁹ Bunları inceleyen teorik fizik, genel durumların ilkelerini ortaya koymuş olmaktadır. Doğa biliminin altındaki diğer bilimler ise teorik fizikte konulan bu ilkelere dayanarak cisimler dünyasındaki diğer olguları araştırma konusu yapmaktadır. İbn Sînâ bu bakımdan doğa biliminde öğretimin bu ilkelere başlaması gerektiğini söylemektedir.¹⁰

İbn Sînâ burhani yolun akıllar nezdinde daha bilinir olandan doğaca daha bilinir olana doğru seyrettiğini belirtmektedir.¹¹ Bu yol hem eğitim ve öğretimin yolu olduğu gibi hem de doğa bilimlerinin araştırma yolu olmaktadır. Zira İbn Sînâ *Fizik*'in giriş kısmında da doğa bilimlerinde araştırma sürecinin akılda daha bilinir olandan, yani genel durumlar olan ilkelere, doğada daha bilinir olana doğru ilerlediğini belirtmektedir.¹² Akılda daha bilinir olan, tümel cinslerdir. Doğada daha bilinir olanlar ise dış dünyada tekilerin taşıdığı türlerdir. Tümel cinsler duyu algısıyla genel-geçer olarak elde edilen bilgilerdir. Yani akıl, araştırma konusu yapılan şey hakkında duyu algısıyla ilk olarak genel bir araştırma yapmakta ve tümel bir bilgiye ulaşmaktadır. Dolayısıyla burhani araştırmada akılda oluşan ilksel yargılar tümel yargılardır. Ardından bu ilksel yargılardan hareketle ampirik olana yönelindiğinde, akıl yine duyu idraklerinden yardım alarak araştırma konusu edilen şeyin ayrıntılarına ulaşmaktadır.¹³ Bu ayrıntılara ulaşma süreci aynı zamanda zati arazların da tespit edilme sürecine tekabül etmektedir. Zati arazlar tespit edildikten sonra konuya yüklem yapılarak, araştırılan şey

⁸ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.72

⁹ Muhittin Macit, *İbn Sînâ'da Doğa Felsefesi ve Meşşâî Gelenekteki Yeri*, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2006, s.31-47

¹⁰ İbn Sînâ, *Fizik*, çev. Muhittin Macit, Ferruh Özplavcı, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2014, s.6

¹¹ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.56

¹² İbn Sînâ, *Fizik*, s.6

¹³ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.54

hakkındaki diğer tümel bilgilere ulaşılmaktadır. Elde edilen bu tümel bilgiler, o tümel bilginin altına giren tekil nesnelere hakkında bilkuvve olarak geçerli olmaktadır. Bilkuve olan bu bilginin bilfiil bilgi haline gelebilmesi, söz konusu tümel yargının, tekil nesnelere için de geçerli olduğunun duyu ile idrak edilmesiyle gerçekleşmektedir. Tümel olarak tespit edilen bilginin, tekillerde de bulunduğu idrak edildiğinde akılda bilkuvve olarak bulunan tümel bilgi, tekil nesnelere hakkında bilfiil bilgiye dönüşmüş olmaktadır. Tümel yargının, tekillere hakkında geçerli olduğu bilgisi elde edilince burhani araştırma son bulmaktadır. Çünkü burhani araştırmanın tümellik ilkesi tekillerin temsil ettiği tür seviyesinden daha aşağıya inilmesine izin vermemektedir. Ulaşılabilecek nihai tümellik, türde son bulmaktadır. Çünkü tekil nesnelere oluş ve bozulma maruz kaldıkları ve varlıkları süreklilik içermediği için onlar hakkında elde edilen bilgiler de genel-geçer ve kesin olamamaktadır.¹⁴ Bu bakımdan tekillere üzerindeki araştırma tümel bilgi vermediği için bu aşama burhani araştırmaya dahil edilmemektedir.¹⁵ Dolayısıyla burhani araştırma daha genel olandan daha özel olana doğru ilerlemiş, yani tümdengelimsel olarak gerçekleşmiş olmaktadır. İbn Sînâ söz konusu süreci şu örneği vererek somutlaştırmaktadır: Bütün insanların canlı olduğu yargısı ilksel duyu algılarından hareketle akılda kendiliğinden açık hale gelmekte ve tümel olarak bilinmektedir. Ancak akıl herhangi bir insan bireyinin örneğinin Hindistan'daki Zeyd'in canlı olduğunu bilfiil bilmemektedir. Zeyd'in canlı olduğu bilgisi akılda bilkuvve olarak bulunmaktadır çünkü "insan canlıdır" tümel yargısının altına girmektedir. Hindistan'daki Zeyd'in canlı olduğunun bilfiil bilinmesi için insan canlıdır şeklindeki tümel yargıya başka bir yargı daha eklenmesi gerekmektedir. Bu ikinci yargı Zeyd'in bilfiil mevcut olduğunun ve insan olduğunun duyula idrak edilmesiyle meydana gelmektedir. Bu idrak gerçekleştiğinden sonra akıl "insan canlıdır" tümel yargısına "Zeyd bilfiil mevcuttur ve canlıdır" yargısını ekleyerek, "Öyleyse Zeyd insandır" çıkarımını yapmaktadır. Duyu ile Zeyd'in canlı olduğu idrak edilerek oluşturulan bu ikinci yargı, tümel bilgimize eklenmiş olmaktadır. Böylece akıldaki tümel bilgi, Zeyd tekiline kıyas edilmiş ve tümel hükmün, tekil şahıs için de geçerli olduğu tespit edilmiş olmaktadır. Başta Zeyd hakkında bilkuvve olan bilgi, duyu algısının yardımıyla bilfiil bilgiye dönüşmüş olmaktadır.¹⁶

Bu durum göstermektedir ki tek başına duyu algısı, bilginin kaynağı olamamaktadır. Duyu algısından önce akılda insan ve mevcut gibi önceden anlamı açıkça bilinen tasavvurların, ardından insan canlıdır gibi tasdiklerin ilke olarak bulunması gerekmektedir. Aksi takdirde, duyumsanan tekil nesnenin yalnızca duyu idraki sınırları ile bizde bir bilgi meydana getirmesi

¹⁴ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.117-119

¹⁵ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.54-55

¹⁶ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.23

mümkün değildir. Bu bakımdan burhani yolun seyri ilksel duyu algılarından akla; akabinde akıldan yeniden duyu algılarına yönelen bir daire çiziyor görünmektedir. Bu da burhani yolun temelde tündengelim metoduna dayandığını göstermektedir.

Tecrübe, ilk bakışta bu tündengelimsel yöntemin tam aksi yönünde gerçekleşiyor gibi görünmektedir. Yani tecrübeye araştırma, duyu idrakinden başlıyor izlenimi vermektedir. Ancak yukarıda duyu algısının tek başına bilginin kaynağı olamayacağı yönünde ulaşılan çıkarım dikkate alındığında, tecrübe yöntemini yalnızca duyu idraki olmaktan ayırıştırıran bir noktanın bulunması gerekmektedir. İbn Sînâ bazı duyu algılarının, birçok defa tekrarlanıyor olması bakımından tekrar tekrar duyu algısına konu olmasıyla, akılda bir farkındalık meydana getireceğini söylemektedir. İdrake konu olan olgunun tekrar tekrar meydana gelmesi, akılda o olgunun tesadüfen gerçekleşmeyip bir illet sebebiyle meydana geliyor olacağına dair bir hüküm meydana getirmektedir. Çünkü tesadüfen olan şeyler, varlıkta sürekli ya da çoğunlukla olarak gerçekleşmemektedir.¹⁷ Buna göre çoğunlukla meydana gelen bir olgu, duyu idraki tarafından tekrar tekrar algılandığında, akıl o olgu hakkında onun bir illetle varlığa geldiğine dair bir yargıya sahip olmaktadır. Yani idrak edilen olgunun konunun zati arazı olduğuna, ancak onun çoğunlukla gerçekleşiyor olmasının idrak edilmesinden sonra varılmaktadır.

Bu noktada belirtmek gerekir ki burada ele alınan tecrübe, İbn Sînâ'nın bilimsel bir araştırma metodu olarak ele aldığı tecrübedir. Nitekim Dimitri Gutas, İbn Sînâ felsefesinde tecrübenin aslında tüm bilgilenme sürecinin temelinde yatan bir süreç olarak karşımıza çıktığını belirtmektedir. Bu bakımdan İbn Sînâ felsefesinde, duyu algısına dayananlar ve tefekküre dayananlar olmak üzere iki farklı tecrübe çeşidi vardır. Gutas'a göre kendilik-farkındalığı anlamına da gelen bu tefekkür, tecrübe vasıtasıyla bilmenin bir başka yoludur ve bu yol kendilik empirizmi olarak da isimlendirilebilir.¹⁸ Duyu algısına dayanan tecrübelerden, tekrarlanan gözlemler olarak meydana gelenlerin, İbn Sînâ açısından deneyip-ispatlama anlamına geldiğini söyleyen Gutas'ın bu ifadesine nispetle, burada söz konusu ettiğimiz tecrübenin bu anlamdaki tecrübe olduğu netleşmektedir.¹⁹

Bilimsel bir metod olarak tecrübenin meydana gelme sürecini somutlaştırmak adına İbn Sînâ'nın verdiği örneği ele alabiliriz: İbn Sînâ'nın belirttiğine göre, sakamonya bitkisinin ishal ettiği bilgisi tecrübe ile meydana gelen bir bilgidir. Öncesinde akılda bu olguyla ilgili herhangi bir tümel yargı mevcut değilken kişi, sakamonya kullanan insanların çoğunlukla ishal olduğunu görmektedir. Akıl sakamonyanın ishal ettiğine dair tümel bir yargıya sahip olmadan, bu olguyla

¹⁷ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.42

¹⁸ Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2020, s.257-259

¹⁹ Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, s.252-257

tekrar tekrar karşılaşmaktadır. Bu olgu birçok kez duyu ile idrak edilince akıl, sakamonya kullanmak ile ishal olmanın tesadüfen bir araya gelmediğini düşünmekte ve bu olguya sebep olan bir illetin var olduğunu fark etmektedir. Çünkü ishal etme olgusu sakamonyanın, cisim olması bakımından zorunlu kıldığı bir durum değildir. Sakamonya bitkisinin bu olguya özgür bir iradeyle sebep olmadığı da açıktır. Öyleyse ishal etme olgusu, ancak sakamonya bitkisinin ya doğasının ya doğasının bir özelliğinin ya da doğasına bitişen bir nispetin zorunlu kılmasıyla meydana gelmektedir. Hangisi olursa olsun ishal etme olgusu bir illet sebebiyle meydana gelmiş olmaktadır ve akıl bunu fark ederek çoğunlukla gerçekleşen olgunun illetini tespit etmeye yönelmektedir. İbn Sînâ olgunun çoğu kez tekrarlandığının idrak edilmesiyle, aklın şu hükmü verdiğini belirtmektedir: “Sebepe (illet), özellikle de (durum) tekrarlandığında ona ulaşan şeydir.”²⁰ Bu durumda ishal etme olgusu, sakamonya bitkisine bir illet vasıtasıyla yüklem yapılabildiği için onun zati bir arazı olmaktadır.

Bu süreçte en önemli nokta bu olgunun zati araz olduğunun, olgunun tekrar tekrar algılanmasından sonra tespit ediliyor olmasıdır. Yani önce duyu algısı, ardından olgunun zati bir özellik olduğunun tespitinin geliyor oluşudur. Dolayısıyla bu süreçte, sakamonyanın ishal ettiği tümel bilgisi, akılda olguya dair ilksel bir yargıdan hareketle elde edilip sakamonya bitkisinin tekellerinde varlığı araştırılıyor değildir. Bilakis önce duyu idraki sakamonya bitkisinin ishal ettiği olgusunu tekelleri üzerinden çoğunlukla olarak algılamakta, ardından akıl çoğunlukla olmasına dayanarak bu durumun bir illetten kaynaklı meydana geldiği hükmüne varmaktadır. Akıl bu hükmü vermesinin ardından illet tespitine yönelmektedir. Bu açıdan tecrübe ile meydana gelen bilgi, ilk bakışta burhani araştırmanın doğasına ters düşüyor gibi görünmektedir. Ancak İbn Sînâ tecrübenin en önemli noktasının çoğunlukla olması bakımından, onu meydana getiren bir illetin olduğuna dair akılda bir kıyas meydana getirmesi olduğunu söylemektedir. Yani tecrübe, sadece üst üste biriken duyu algılarından ibaret olmamakta bilakis bu idrakin tekrarından, akılda olgunun bir illetle var olması gerektiğine dair yargı meydana getirmektedir.²¹ İbn Sînâ tecrübenin bu özelliğine vurgu yaparak, tecrübenin yalnızca tecrübe edilen olgunun gerçekleşmesinin çokluğu sebebiyle değil, bilakis beraberindeki bir kıyas sebebiyle bilgi ifade ettiğini söylemektedir. Bu kıyasın meydana gelmesi ise şöyledir: Algının çokluğu sebebiyle akılda sakamonyanın bir illet sebebiyle gerçekleştiği hükmü meydana gelmektedir. Bu illet de “ishal eden güç”tür. Henüz bu gücün ne olduğunun tespit edilememiş olması önemli değildir. Yani ishal eden gücün, sakamonyanın

²⁰ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.168

²¹ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.42

doğası mı yoksa doğasına ilişen başka bir güç mü olduğu henüz bilinmiyor olabilir. Burada kesinliği meydana getiren, “ishal eden güç” orta teriminin yani bir illetin varlığının tespit edilmiş olması ve illet olan bu orta terimin küçük terime yüklenebiliyor olmasıdır. Yani burada büyük terim bilinmiyor olsa bile, büyük terimin küçük terime (sakamonya) yüklenmesinin illeti (ishal eden güç) bilindiği için akılda oluşan bu kıyas kesin bilgi vermektedir. İşte tekrar tekrar algılanan olgu hakkında söz konusu kıyas oluşturulabildiği için tecrübe burhani bir kesinlik vermiş olmaktadır. Bu bakımdan ishal etme özelliği -henüz sakamonyanın doğasından mı yoksa doğasına ilişen bir güçten mi kaynaklandığı bilinmese de- sakamonyanın zati arazı olarak tespit edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla bu tespit, olgunun tekrar tekrar gerçekleşmesinin akabinde meydana gelmekte ve tecrübe yöntemi akılda oluşturulan bu kesin kıyas ile desteklenmektedir.

İbn Sînâ çoğunlukla olması bakımından tecrübi bilgide tümelliğin meydana geldiğini belirtmektedir.²² Ancak İbn Sînâ tecrübe ile oluşan bilginin tümelliğinin mutlak bir tümellik değil şartlı bir tümellik olduğunu söylemektedir. Bu şart, duyunun tekrar tekrar algıladığı şeyin doğasının, herhangi bir engel bulunmadığı sürece, duyunun tekrar tekrar algıladığı yönden zorunluluk içermesidir. Mesela Sudan’da yaşayan bir kişi oradaki insanların siyahi olduğunu tecrübe edecektir. Ancak kişinin bu tecrübesi tüm insanlar hakkında değil yalnızca Sudan’da yaşayan insanlar hakkında olacaktır. Dolayısıyla bu tecrübenin verdiği bilgi, ancak siyahi bir insandan doğma ya da Sudan’da doğmuş olma şartıyla tümellik içermektedir. Yoksa kişi, yalnızca Sudan’daki insanları tecrübe ederek tüm insanların siyahi olduğuna dair mutlak tümel bir hüküm verememektedir. İbn Sînâ tecrübe yönteminde dikkat edilmesi gereken en önemli noktanın tecrübi bilginin, tecrübe edilen yön ile sınırlandırılması olduğunu söylemektedir. Bu sebeple tecrübenin şartlandırıldığı yönden sınırlı bir bilgi verdiğini belirtmektedir:

"ومع ذلك فليس تفيد علما كلياً قياسياً مطلقاً، بل كلياً بشرط، وهو أن هذا الشيء الذي تكرر على الحس تلزم طباعه في الناحية التي تكرر الحس بها أمر دائماً، إلا أن يكون مانع فيكون كلياً بهذا الشرط لا كلياً مطلقاً."

“Bununla birlikte tecrübe, mutlak olarak tümel-kıyasi bilgi de vermemektedir. Onun verdiği bilgi, bir şartla tümeldir. O şart da şudur: Duyunun tekrar tekrar algıladığı bu şeyin doğası, herhangi bir engel olmadığı sürece duyunun tekrar tekrar algıladığı tarafta sürekli bir durumu gerektirir. İşte tecrübe bu şartla tümeldir, mutlak olarak tümel değildir.”²³

Tecrübe konu olan olgular, çoğunlukla gerçekleşen olgular olduğu için bu olguların zorunlulukları, çoğunlukla gerçekleşmeleri yönünden olmaktadır. Bu bakımdan onlar hakkında

²² İbn Sînâ, II. Analitikler, s. 44

²³ İbn Sînâ, II. Analitikler, s.43

elde edilen bilginin, mutlak bir zorunluluk değil ancak şartlı bir zorunluluk içerdiğine dikkat edilmelidir. Bu şart da olguyu meydana getiren illetin, bir engel bulunmaması ve fiilini yerine getirebiliyor olması şartıdır. Zira bir olgunun mutlak zorunluluk içermeyip, çoğunlukla meydana gelmesi, ancak illetinin var olabilmesi için şartların gerçekleşmiş ve bir engelin bulunmaması sebebiyledir. Bazen bir engel bulunduğu ve illetin fiilini gerçekleştirmesine engel olduğu için olgu, mutlak zorunluluk içermiyor demektir. Bu bakımdan tecrübe edilen olgu, onu çoğunlukla meydana getiren illet ve şartlarla sınırlandırılmalıdır. Tecrübe ancak bu şartlar gerçekleştiğinde meydana geldiğinden, tümelliği de bu şartlar dahilinde gerçekleşmektedir. Bu bakımdan tecrübe ile elde edilen bilgi, şartlı tümellik içeren bir bilgidir.

İbn Sînâ mutlak tümellik içeren bilgi ile tecrübeyle oluşan şartlı tümelliğe sahip bilgi arasında bizzat-bilaraz olmak bakımından ayırım yapmaktadır. Buna göre mutlak tümelliğe sahip bilgi bizzat bilgi olurken; tecrübe ile elde edilen bilginin mutlak tümellik içermeyip şartlı tümelliğe sahip olması ve tecrübe edildiği şartlarla sınırlandırılıyor olması, tecrübe bilgisini bilaraz bir bilgi yapmaktadır. Mesela tecrübeye konu olan Sudan'daki insanlara dair bilgi bilaraz olurken, mutlak olarak insan türüne dair bilgi bizzat bilgi olmaktadır. İbn Sînâ bilaraz olan bilginin, bizzat olan bilginin yerine konulmamasına dikkat edilmesi gerektiği konusunda uyarılmaktadır. Nitekim bilaraz olan bizzat olanın yerine konulduğunda bilgi, yanıltıcı olacaktır ve kesinlik değil zan ifade edecektir. Dolayısıyla tecrübe ile elde ettiğimiz bilginin, bilaraz bir şekilde alındığından emin olunması ve bizzat olanın yerine konulmaması gerekmektedir. Buna göre tecrübe “o nitelikte nitelenen her şey o durumu meydana getirir” şeklinde değil, “şöyle olan her şey şöyle olan bir durumu meydana getirir” biçiminde bir önermeyle ifade edilmelidir.²⁴

Buna göre anlaşılmaktadır ki tecrübe yöntemi başlangıçta duyu idrakinden hareketle oluşuyorsa da bu sürecin en önemli ögesi bu idraklerin akılda bir yargı meydana getiriyor olmasıdır. Bu yargı, idrak edilen olgunun çoğunlukla gerçekleşmesi sebebiyle ancak bir illetle meydana geldiğine dair hükümdür. Tecrübe yöntemi bu hükmün akılda oluşması ile araştırma sürecinin devam ettiği bir yöntem olmaktadır. Yani akılda olgunun bir illetle meydana geldiği hükmüyle tekillere kıyas yapılan araştırma olmaktadır. Bu sebeple tecrübe iki yönden burhani bir yöntem olmaktadır: İlki, illetin ne olduğu tespit edilemese bile, bir illetin var olması gerektiği hükmüne varılabilmesidir. İkincisi ise mutlak tümellik olmasa bile şartlı bir tümellik elde edilebiliyor olmasıdır. Bu aynı zamanda olgunun şartlı bir zorunluluğa sahip olması anlamına gelmektedir. Çünkü İbn Sînâ burhani araştırmada elde edilen tümelliğin, zorunluluk

²⁴ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.44

içeren bir tümellik olduğunu belirtmektedir. Buna göre tecrübi bilginin, tümelliğini sınırlandırdığımız yönden zorunluluğunu da sınırlandırdığımız anlamına gelmektedir.

Tecrübe yöntemine benzeyen bir diğer araştırma metodu tümevarımdır. Bu sebeple İbn Sînâ'nın tümevarım ile tecrübenin farkına da değindiği görülmektedir.²⁵ İbn Sînâ tecrübenin, “duyusal tümevarımın akli kıyasla karışımı olup, bizzat olan ile bilaraz olanın farklılığına dayalı” olduğunu söylemektedir.²⁶ Buradan anlaşılmaktadır ki tümevarım yönteminde tek tek bireylerde idrak edilen olgunun çokluğu, bu olgunun bir illet sebebiyle meydana geldiğine dair akılda bir yargı meydana getirmemektedir. Buna göre tecrübenin tümevarımdan en önemli farkı, akılda oluşan kıyasla destekleniyor olmasıdır.²⁷ Tümevarım yönteminde ise akılda böyle bir kıyas meydana gelmemektedir. Bunun en önemli sebebi tümevarımda tümelliğin elde edilemiyor oluşudur. Tecrübe yönteminde ise sınırlandırma yapıldığı için şartlı bir tümellik elde edilmekteydi.

Gutas, İbn Sînâ felsefesinde tümevarımın yerini şöyle tespit etmektedir: İbn Sînâ, dış duylara dayanan tecrübeyi de iki ayrı anlama sahip olacak şekilde ele almaktadır. İlk anlamdaki tecrübe süregiden tekil durumların oluşturduğu hafızayı; ikinci anlamdaki tecrübe ise felsefi ve teknik anlamda bir şeyi deneyip ispatlamaya işaret etmeyi karşılamaktadır. Gutas'a göre ilk anlamdaki tecrübeler tümevarımı (istikrâ) meydana getirirken; deneyip ispatlamayı içeren ikinci anlamdaki tecrübe onlardan farklılaşmaktadır.²⁸ Yukarıda da geçtiği üzere Gutas, duyu algısına dayanan tecrübelerden, tekrarlanan gözlemler olarak meydana gelenlerin, İbn Sînâ açısından deneyip-ispatlama anlamına geldiğini belirtmişti. Buna göre İbn Sînâ felsefesinde tecrübeyi tümevarımdan farklılaştıran noktanın, gözlemin tekrarından ortaya çıkan kuvvetli kesinlik olduğu söylenebilir.

İbn Sînâ tümevarım yönteminin burhani bir yöntem olmayıp, ona yalnızca delillendirme (istidlal) adının verilebileceğini belirtmektedir.²⁹ Tümevarım yönteminin burhani olabilmesi, ancak konunun tüm bireylerinin tespit edilmiş olmasıyla mümkün

²⁵ İbn Sînâ'nın tümevarım ve tecrübe anlayışının, Bacon ve Hume gibi modern filozofların anlayışıyla karşılaştırması için bkz. Mevlüt Uyanık, *Tümevarım Meselesi: İbn Sînâ Merkezli Yeni Bir Okuma*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/1, c.11, sayı: 21, ss.195-230.

²⁶ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.168-169

²⁷ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.43

²⁸ Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, s.290-291 Buradan hareketle İbn Sînâ'nın tecrübe kavramının 17. yy'da yükselen doğa bilimlerinde kullanılan tecrübe yöntemiyle ciddi benzerlik arz ettiği görülmektedir. Nitekim Gutas, eserinin aynı yerinde, tarihi ve sosyal bağlarının farklılığına rağmen formülasyonlarındaki ciddi benzerlikten hareketle John Lock'un empirizm anlayışının en önemli kaynağının İbn Sînâ olabileceğini iddia etmektedir. A.g.e., s.283-285 İbn Sînâ'nın ilk anlamdaki tecrübe kavramının, modern doğa bilimlerindeki *yaşam deneyimi* seviyesindeki tecrübeye; ikinci anlamdaki ise *sistemik gözlem seviyesindeki* tecrübeye denk düştüğü söylenebilir. Ancak kendisinin, her iki tecrübeyi sistemik bir şekilde birbirinden ayırmadığı ve araştırmalarında veri olarak her ikisini de birlikte kullandığı görülmektedir. Bu bakımdan İbn Sînâ'nın bilimsel çalışmalarında ele alınan tecrübe, her iki seviyedeki tecrübenin bir tür birlikteliğini ifade etmektedir.

²⁹ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.56

olmaktadır. İbn Sînâ tüm bireylerinin tespit edilmiş olduğu tümevarımın tam tümevarım olduğunu ancak bunun çok nadir gerçekleştiğini belirtmektedir. Çünkü insanın bilme sınırları bunu gerçekleştirmek için yeterli olamamaktadır. Bir türe ait ne kadar çok birey tespit edilirse edilsin, bu tespit sürecinin daima eksik kaldığı ihtimali ortada olacaktır.³⁰ Tümevarım genellikle eksik tümevarım olduğu için İbn Sînâ onun burhani bir yöntem olmadığını ve burhani araştırmada kullanılmaya uygun olmadığını belirtmektedir. Çünkü eksik tümevarım tümelliği vermemektedir.

B. Tecrübenin İçeriği Olmaları Bakımından Mümkün Olgular

Tecrübe yönteminin oluşum süreci ve şartları göz önüne alındığında, içeriğinin mümkün olgulardan meydana geldiği de açıklık kazanmış olmaktadır. İbn Sînâ'nın da metinlerinde, her iki konuyu ele alırken aynı örnek durumlara başvurduğu görülmektedir. İbn Sînâ hem *II. Analitikler*'de tecrübenin oluşumunu anlatırken sakamonya örneğini vermekte³¹ hem de *el-Kıyas*'ta çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin burhani araştırmaya konu olmasını anlatırken yine sakamonya örneğini zikretmektedir.³²

Buradan anlaşılmaktadır ki mümkün olgular tecrübenin içeriğini oluşturmaktadır. Ancak dikkat çeken nokta, tüm mümkünlerin değil yalnızca çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin tecrübenin içeriği olarak alınabileceğidir. Çünkü İbn Sînâ *II. Analitikler*'de çoğunlukla gerçekleşen mümkünleri anlatırken, onların çoğunlukla olmaları yönünden bir kesinliğe sahip olduklarını³³ ve bir illele meydana geldiklerini³⁴ söylemektedir. Burada tecrübe yönteminin de mutlak tümellik ve zorunluluk değil ancak gerçekleştiği yönden şartlı bir tümellik verdiği ve çoğunlukla gerçekleşmesi yönünden bir illete sahip olduğu göz önüne alındığında benzerlik fark edilmektedir.

Bu noktada tecrübenin kıyasın maddesi bakımından hangi ilkenin kapsamına girdiği sorusu ortaya çıkmaktadır. İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'da on dört, *İşârât*'ta ise on altı olarak saydığı kıyasın ilkeleri, tanımların ve kıyasların indirgenemez ve aksiyomatik başlangıç noktalarını oluşturan önerme türlerini ifade etmektedir.³⁵ İbn Sînâ kıyasın ilkelerini ilk olarak doğrulukları

³⁰ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.72

³¹ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.42

³² İbn Sînâ, *el-Kıyas*, thk. Said Zayed, Kum: Menşûrât-i Mektebet-i Âyetullah el-Mor'aşi el-Necefi, 2012, s.176

³³ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.190

³⁴ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.241

³⁵ Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, s.248

bir şekilde tasdik edilenler ve edilmeyenler olarak ayırmaktadır. İkinci kısmın tek unsuru hayalî verilerdir. İlk kısım ise kendi içinde üç gruba ayrılmaktadır:

- 1) Doğruluklarının tasdik edilmesi zorunlu olanlar
- 2) Doğrulukları kabul (teslîm) yoluyla tasdik edilenler
- 3) Doğrulukları bir tür galip zan yoluyla tasdik edilenler

Konumuz açısından önemli olan grup, doğrulukları tasdik edilmesi zorunlu olan ilkelerdir. Çünkü bu ilkeler de kendi içinde zorunluluğu nefsin içinde ya da nefsin dışında olanlar üzere iki alt gruba ayrılmakta ve zorunluluğu nefsin dışında olan ilkelerin tamamı farklı derecelerdeki güvenilirliklere sahip olan tecrübelerle dayanmaktadır. Tecrübeden gelen veriler (*müşâhedât*) temelde iki türe ayrılmaktadır: a) duyu verileri (*mahsusât*) b) tefekkür verileri (*i'tibâriyye*). Duyu verileri, doğrulukları duyu aracılığıyla elde edilen; tefekkür verileri ise doğrulukları kendilik-farkındalığı tarafından elde edilen verilerdir. c) Denenip ispatlanmış veriler (*mücerrebât*) ise doğrulukları tekrarlanan tecrübe yoluyla tasdik edilen verilerdir. d) Bir kıyasın orta terimini bulmak yoluyla sağlanan veriler (*hadsîyyât*) yine tecrübeye dayanmaktadır. e) Ardışık ve çok sayıdaki rivayetin sağladığı veriler (*mütevâtîrât*) ise hakkında birbiri peşi sıra rivayet edilmiş çok sayıda nakil yoluyla doğrulukları tasdik edilmiş verilerdir.

Zorunluluğu nefsin içinde gerçekleşen ilkeler de üç gruba ayrılmaktadır: f) Vehme dayalı veriler (*vehmiyyât*) iç duyulardan vehim gücü tarafından doğruluğu sağlanan verilerdir. g) Birincil veriler (*evveliyât*) aklın doğruluklarını doğal bir işleyişi (*garîzî*) yoluyla dayattığı verilerdir. Bu grubun son unsuru ise h) içkin kıyasların sağladığı verilerdir.³⁶

Ele aldığımız bu ilkelerin tamamı kabulleri zorunlu olmaları bakımından kesinlik içermektedirler ancak doğa bilimlerinin uygulamaya yönelik araştırmasında elde edilmek istenen kesinliği veren ilkelerin mücerrebât türündeki ilkeler olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü mücerrebât türü önermeler bilimsel yöntem düzeyini ifade eden tecrübeden elde edilen verilerdir. Bu noktada çoğunlukla gerçekleşen mümkün olguların da tecrübeye dayanmaları bakımından burhanın ilkelerinden mücerrebâtın içeriğine dahil oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta mücerrebâta yönelik yaptığı açıklama buna açıklık kazandırmaktadır:

"وأما المجربات فهي قضايا وأحكام تتبع مشاهدات منا تتكرر فيفيد اذكاراً بنكرار فيتأكد منها عقد قوي لا يشك فيه... فربما أوجبت التجربة قضاء جزماً وربما أوجبت قضاء أكثرياً... وإنما ينعد التجربة إذا أمنت النفس كون الشيء بلا اتفاق وينضاف إليه أحوال الهيئة فينعد التجربة"

"Mücerrebâta gelince bunlar, tekrarlanıp duran müşahadelerimizi izleyen yargı ve önermelerdir. Böylece bu müşahadeler tekrarlanma nedeniyle bir anımsatma (izkar,

³⁶ Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, s.249-251

hatırlatma) sağlar. Sonunda bu anımsatmalardan kuşku içermeyen güçlü bir kesinlik (akd) meydana gelir... Tecrübe bazen doğruluğu kesin, bazen çoğunlukla gerçekleşen önermeler gerektirir... Tecrübe ancak nefis, şeyin rastlantıyla olmayışından emin olduğu zaman kesinlik ifade eder ve buna yapısal haller eklenerek tecrübe kesinlik kazanır.”³⁷

Buna göre mücerrebât türündeki önermeler, hem zorunlu olgulardan elde edilen maddesi zorunlu önermeler hem de çoğunlukla gerçekleşen olgulardan elde edilen maddesi mümkün önermeler olmaktadır. Yani İbn Sînâ felsefesinde tecrübe yöntemine konu olan çoğunlukla gerçekleşen mümkün olgular, burhani kıyasın ilkelerinden mücerrebâta dahil olmaktadır³⁸

Yine İbn Sînâ'nın *en-Necât*'ta yaptığı açıklama mümkün olguların tecrübenin içeriği olmak bakımından mücerrebâta dahil olduğunu göstermektedir:

“Mücerrebât (tekraren tecrübe edilmiş olanlar) algının kendileriyle, kıyasın ortaklık etmesi suretiyle tasdiki meydana getirdiği durumlardır. Eğer bir şeyin bir şey için varlığı, algulamamıza tekraren konu olursa -sakamonya için ishal ve gökler için gözlemlenen hareketler gibi- hatırımda tekrarlanır. Eğer hatırımda tekrarlanırsa bizim için ondan hatırıma ilişen kıyasla bir tecrübe meydana gelir. Şayet bu husus, örneğin sakamonyadan kaynaklanan ishal gibi ilineksel bir tesadüfle olup tabiatının gereği olmasaydı, şüphesiz çoğu zaman olmazdı. Hatta bu böyle olmasaydı nefis bu hadisenin nadir olduğu görüşünde olur, var olmayanlardan ilişecek bir sebep talep ederdi. Bu algılama ve bu hatırlama bu kıyasla bir araya gelirse, nefis bu tasdik sebebiyle, sakamonyanın içildiğinde içeni ishal etme özelliğine sahip olduğunu kabul eder.”³⁹

İbn Sînâ çoğunlukla gerçekleşen mümkün olguları tecrübenin kapsamına dahil ettiği için mümkün olguların kullanıldığı bilimler, tecrübe yönteminin kullanıldığı doğa bilimleri olmaktadır. Tûsî'nin *Şerhu'l-İşârât*'ta çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin burhana dahil edilmesinin sebebi olarak, onların doğa bilimlerinde kullanılan önermeler olmalarını söylemesi de bunu desteklemektedir.⁴⁰ Bu bakımdan İbn Sînâ'nın mümkün olguların burhanda kullanılması meselesine yöntem düzeyinde verdiği cevap da açıklık kazanmış olmaktadır: Çoğunlukla gerçekleşen mümkün olgular, tecrübe yönteminin içeriği olmaları bakımından kesinlik içerdikleri için burhana konu olmaktadır.

³⁷ İbn Sînâ, *İşâretler ve Tembihler*, çev. Muhittin Macit, Ali Durusoy, Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.51. Çeviri tarafımızdan tashih edilmiştir.

³⁸ Aynı tespit için bkz. M. Cüneyt Kaya, *Varlık ve İmkân: Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi*, s.195

³⁹ İbn Sînâ, *en-Necât*, çev. Kübra Şenel, İstanbul, Kabcacı Yayıncılık, 2012, s.60

⁴⁰ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.469-470

C. Mümkin Önergelerin Doğa Bilimlerinde Kullanılma Amacı

Önceki bölümlerde İbn Sînâ felsefesinde mümkin olgular ve tecrübe yöntemi arasındaki ilişkiyi belirginleştirmeye çalıştık. Bu ilişkinin belirginleştirilmesi, İbn Sînâ'nın mümkin önermeler hakkında yaptığı açıklamalarının anlaşılması bakımından önemlidir. Çünkü İbn Sînâ'nın mümkin önermelerin bilimlerde kullanımıyla ilgili yaptığı açıklamalar, söz konusu ilişki dikkate alındığında daha açık ve anlaşılır hale gelmektedir. Mümkin olguların bilimlerde kullanılma sebebi tecrübe yöntemiyle elde edilen önermeler olmalarıdır. Bu bakımdan tecrübe yönteminin kullanılması gereken her bilimde, maddesi mümkin olan önermelerin de kullanılması gerekli olmaktadır.

İbn Sînâ'nın mümkin önermelerin burhanda kullanılma amaçlarıyla ilgili açıklamalarını *el-Muhtasaru'l-evsat fi'l-mantık*, *eş-Şifâ: el-Kıyas* ve *II. Analitikler* isimli eserlerinde bulmaktayız. İbn Sînâ bu eserlerinde konuyla ilgili birbirine paralel açıklamalar ortaya koymaktadır. Bu sebeple meseleyi söz konusu eserler üzerinden sistematize ederek ele almaya çalışacağız.

İbn Sînâ kronolojik olarak diğerlerinden daha önce kaleme aldığı *el-Muhtasar*'da mümkin olguların burhani araştırmada kullanılmasıyla ilgili yapılan bir eleştiriye değinmektedir.⁴¹ Konuyu ele aldığı diğer metinlerinin hiçbirinde, bu meselenin hangi gruplar ya da şahıslar arasında geçtiğiyle ilgili ayrıntılı bir bilgi vermemektedir.⁴² Sadece bu eserinde belli bir şahsa atıf yaptığı görülmektedir. Metinde aktardığına göre meşhur tıp alimi Galen, Aristoteles'i, kıyaslarında yalnızca mümkin önermeleri kullanmakla itham etmiş ve bu konuda onu eleştirmiştir. İbn Sînâ Galen'in bu eleştirisini, Galen'in kendisinin de meşgul olduğu tıp biliminin, "tamamıyla" böylesi kıyaslardan oluştuğunu, özellikle de tedaviye yönelik araştırma söz konusu olduğunda bu bilimin mümkin ve vücûdi önermelerden oluşan kıyasları kullandığını söyleyerek cevaplandırmaktadır.⁴³ Yani bir bakıma İbn Sînâ, Galen'e, Aristoteles'e bu eleştiriye yapmakta haklı olmadığını çünkü bu durumun aynıyla kendisi için de geçerli olduğunu ima etmektedir. Bu cevabın akabinde ise mümkin önermelerin tıp biliminde hangi amaçlarla kullanıldığını açıklamaktadır.

⁴¹ İbn Sînâ, *el-Muhtasaru'l-evsat fi'l-mantık*, thk. Harun Takçı, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s.113

⁴² Bu sebeple yalnızca İbn Sînâ'nın metinleri üzerinden, bu konunun hangi gruplar ve kişiler arasında meydana geldiğiyle ilgili ayrıntılı ve net bir bilgi elde etmek mümkün görünmemektedir. Ancak bölümün başında aktardığımız üzere en net biçimde Tûsî'nin *Şerhu'l-İşârât*'taki aktarımından, meselenin doğa bilimcileri ve mantıkçılar arasında cereyan ettiği anlaşılmaktadır.

⁴³ İbn Sînâ, *el-Muhtasaru'l-evsat fi'l-mantık*, s.113

Buna göre mümkün önermelerin tıp biliminde kullanılmasının amaçlarından biri tıbbın tedaviye yönelik araştırma yapmasıdır. İbn Sînâ tedaviye yönelik araştırmayla elde edilen mümkün önermelerden kurulan kıyasın örneğini şöyle zikretmektedir:

"زيد به في نوم البحران اختلاج في الشفه
وكل من به اختلاج في الشفه فهو في الأكثر يتقياً
فيحكم ان زيدا يتقياً"⁴⁴

*"Zeyd'in kriz anında dudakları titremektedir (Vücûdi önerme)
Kriz anında dudakları titreyen herkes çoğunlukla kusar"⁴⁵ (Çoğunlukla
gerçekleşen mümkün önerme)
Öyleyse Zeyd de kusmaktadır. (Vücûdi önerme)"*

İbn Sînâ tıp biliminin mümkün önermelerden oluşan birçok kıyasa sahip olduğunu belirterek bu kıyasların ya her iki öncülün de çoğunlukla gerçekleşen mümkün ya da bir öncülün çoğunlukla ve bir öncülün de eşitlikle gerçekleşen mümkün önerme şeklinde karma kıyaslar olabileceğini belirtmektedir. Bir çoğunlukla bir de eşitlikle gerçekleşen mümkün önermeden oluşan kıyaslara şu örneği vermektedir:

"إذا اردنا ان نحذر عن الاسهال في نوم البحران في امراض الخاده:
كل من به مرض خاد فيجوز ان يكون بحرانه في نوم البحران بالاسهال
وكل من كان بحرانه بالاسهال فيمكن إذا سقى المسهل في نوم بحران ان تنحل قوته
فينتج منه ان كل من به مرض خاد فيجوز ان يكون إذا سقى المسهل في نوم البحران
ان تنحل قوته وهذه أكثرية"⁴⁶

*"Eğer şiddetli hastalıkların kriz anında kişiyi ishalden sakındırmak istersek;
Şiddetli hastalığa yakalanan kişinin kriz anında ishal olması mümkündür.
(Eşitlikle gerçekleşen mümkün önerme)
Kriz anında ishal olan kişiye kriz anında müshil içirilmesi"⁴⁷ durumunda
gücünü kaybetmesi mümkündür. (Çoğunlukla gerçekleşen mümkün önerme)
Öyleyse şiddetli hastalığa yakalanan kimseye kriz anında müshil içirilirse
gücünü kaybetmesi mümkündür ve bu çoğunlukla gerçekleşir. (Çoğunlukla
gerçekleşen mümkün)"*

Bu bakımdan aslında Galen'in kendisine yapılması gereken bu eleştiriyi, onun Aristoteles'e yöneltmiş olması oldukça garip bir durumdur. Galen'in bu eleştiriyi yapmasıyla ilgili iki ihtimal bulunmaktadır. Ya Galen en başında zaten tıp biliminin burhani bilimler kapsamına girmediğini düşünmekte ve bu sebeple tıpta mümkün olguların kullanılmasını doğal kabul etmektedir. Dolayısıyla ona göre mümkün önermeleri kullanmaması gereken kişiler

⁴⁴ İbn Sînâ, *el-Muhtasar*, s.113

⁴⁵ Bu ifade tahkik metninde يتقياً olarak geçmekle birlikte, metnin bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda ifadenin يتقياً olarak tashih edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

⁴⁶ İbn Sînâ, *el-Muhtasar*, s.113

⁴⁷ Bu ifade tahkik metninde سُقي olarak geçmekle birlikte, metnin bütünlüğü göz önünde bulundurulduğunda ifadenin سُقي olarak tashih edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

tabipler değil filozoflar olacaktır. Ya da tıp biliminin, burhani bilimlerden olmasıyla birlikte bu eleştiriye maruz kalmayacak biçimde burhani kesinliğe sahip olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla Aristoteles'e bu eleştiriye diğer felsefi bilimler bakımından yöneltmektedir. Galen'in bu eleştiriye hangi cihetten yaptığı açık değilse de İbn Sînâ için mesele açık görünmektedir. Tıp gibi pratik amaçlara yönelik araştırma sahasına sahip olan bilimler, tecrübe yöntemini kullanmaları bakımından burhanidir ve bu sebeple mümkün önermelerin kullanılması da onların burhaniliğini ortadan kaldırmamaktadır.

İbn Sînâ'nın yine mümkün önermeleri ele aldığı *el-Kıyas*'ta, mümkün önermelerin bilimlerde hangi amaçlarla kullanıldığına dair yaptığı açıklama da bunu desteklemektedir:

"ولكن تطلب ممكنة لتطلب بحيلة كما في علاج السل والاستسقاء ورد المزاج المستقر إلى الأصلح، أو لتحذر، وذلك فيها يرجع إلى عمل، وتعلم أن الأمر غير محال، وذلك في الأمور النظرية."⁴⁸

"Ancak mümkünler, veremin tedavisi, vücutta toplanan suyun dışarı atılması ve sağlığın (mizaç) daha iyi hale getirilmesi gibi çare (hile) ve sakındırma talebiyle alınır ki bu uygulamaya yöneliktir; ya da imkânsız olmayan şeylerin öğretimi için talep edilir ki bu da nazari konularda olur."

İbn Sînâ'nın bu pasajından anlaşılmaktadır ki teorik bilimlerde de mümkün olgular kullanılmaktadır. Ancak mümkün olguların bu bilimlerde imkânsız olmamaları bakımından incelenmesi, onların zorunlu matlûplar olarak alındıkları anlamına gelmektedir. Bunun ayrıntısına sonraki bölümlerde değinilecektir. Buradan anlaşılan ise, mümkün olguların burhanda kullanılması konusunda meydana gelen itirazın, sadece uygulamaya yönelik pratik bilimler hakkında olduğudur.

İbn Sînâ teorik ve uygulamalı araştırma ayrımına *II. Analitikler*'de de değinmektedir. Aristoteles'in söz konusu ayrımla ilgili olarak "*şeyin varlığını bilmek, şeyi duyumsayanın işi iken, şeyin illetini bilmek tealem erbabının işidir*" sözünü aktaran İbn Sînâ, bu sözün zahirinden anlaşılan anlamın şu olduğunu söylemektedir: Mesela denizci (mellâhâ), hava olayları ve rüzgarlarla ilgili tecrübi bir araştırma yapmakta ve onların ne zaman ve nerede meydana gelecekleri bilgisi gibi, o olguların "varlıkları yönünden" bilgilerine ulaşmaktadır. Çünkü denizcilik bilminde rota belirleme gibi pratik amaçlar mevcuttur ve temelde araştırmalar bu pratik amaçlara yönelik olarak gerçekleştirilmektedir. Astronom (müneccim) ise aynı olguları teorik açıdan incelemekte ve varlık yönünden bilgileriyle birlikte, nasıl ve hangi sebeplerle meydana geldikleri gibi "illet yönünden" bilgilerine de ulaşmaktadır. Dolayısıyla her ikisi de

⁴⁸ İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s.176-177

aynı olguları ele almakla birlikte, denizci araştırmasında pratik bir amaç gütmekte; astronom ise teorik bir amaç gütmektedir.

Teorik ve pratik ayrımı, aynı olguyu araştıran farklı bilimlerin özellikleri olabilmekle birlikte tek bir bilim de teorik ve pratik amaçlı iki ayrı araştırma sahasına ayrılabilir. İbn Sînâ buna örnek olarak müzik bilimini vermektedir. Buna göre teorik müzikle (tâlîm-i telif) ilgilenen kişiler müziğin icrasıyla ilgilenmemekte ve bir tür müzik teorisyenliği yapmaktadırlar. Bu yüzden onlar müzikle ilgili olguları illetleriyle birlikte incelemektedirler. Müziği bilfiil icra eden müzisyenler ise pratik amaçlar güttükleri için illet araştırmasından ziyade, notaların her bir müzik aletinde bulunan konumları gibi varlık araştırması yapmaktadırlar. İbn Sînâ, Aristoteles'in söz konusu ifadesiyle kastettiğinin zahirde bu anlam olduğunu kabul etmekle birlikte, bu anlamın bazı şârihlerin yanlış çıkarımlar yapmasına neden olduğunu belirtmektedir. Mesela bazı Aristoteles şârihleri, bu ayırmadan hareketle, teorik bilimlerde illet araştırması yapıldığı için onların uygulamalı bilimlerden daha üstün olduğunu düşünmüşlerdir. İbn Sînâ'ya göre bilimler arasındaki teorik ve pratik ayrımı doğrudur ancak bu ayırım üzerinden uygulamalı bilimlerin varlık bilgisine illet bilgisi olmadan ulaştığı çıkarımının yapılması yanlıştır. İbn Sînâ'ya göre Aristoteles'in böyle bir ayırım yapma sebebi, şârihlerin yorumladığı gibi uygulamalı bilimlerde illet araştırması yapılmıyor oluşu sebebiyle değildir. Bilakis *“uygulamalı bilimlerle uğraşanlar, tecrübe ve sınımadan elde edilen öncüllerden kurulu kıyaslara sahiptirler ve aralarında bu öncüllere dayalı ispat ve susturma konulu diyalog vardır.”*⁴⁹ Dolayısıyla uygulamalı araştırma alanlarında varlık bilgisi elde edildiği için illet araştırması yoktur, bu sebeple burhani araştırma yapılmamaktadır şeklinde bir yargıya varmak hatalıdır. Pratik araştırmalarda mümkün olgular uygulamaya yönelik amaçlarla ele alınıyor olsa da, bu araştırma illet bilgisine dayandırılmaktadır. İbn Sînâ'ya göre uygulamalı bilimlerde, burhani bir yöntem olan tecrübe yöntemi kullanılmaktadır ve bu sebeple pratik araştırma illet bilgisinden yoksun değildir.

Mümkün olguların burhanda kullanılması gerektiği ile ilgili İbn Sînâ'nın yaptığı diğer bir açıklama “burhanın durumunun abartılması” (تفخيم أمر البرهان) yönündendir. Aslında İbn Sînâ'ya göre burhan, maddesi bakımından, sadece mümkün önermeler konusunda değil başka konularda da abartılmaktadır. İbn Sînâ *II. Analitikler*'de bununla ilgili birbirine benzediğini söylediği dört düşünceye örnek vermektedir. İlk olarak bazı kişiler burhani kıyasın öncüllerinin yalnızca kurucu zatilerden meydana gelmesi gerektiğini düşünmüşlerdir çünkü onlara göre burhani kıyasın öncüllerinin en üstün olması gerekmektedir. Kurucu zatiler de en üstün zatiler

⁴⁹ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.152-155

olduğu için burhani kıyasta yalnızca onlar kullanılmalıdır. Böylece burhani kıyasın öncüllerinin de üstünlüğü yani kesinlik ve zorunluluk şartı sağlanmış olacaktır. İkinci olarak ise bazı kişiler olumsuzluğun düşük bir durum olması sebebiyle burhani kıyasta olumsuzlamanın kullanılmaması gerektiğini söylemişlerdir. Oysa İbn Sînâ'ya göre burhanda olumsuzlamanın kullanılmaması düşünülememektedir. Üçüncü olarak bazı kişiler de burhani kıyasın, en üstün bilim olduğu için sadece metafizik biliminde kullanılması gerektiğini ve matematik bilimler gibi diğer alt bilimlerde kullanılmaması gerektiğini savunmuşlardır.⁵⁰ Dördüncü olarak ise bazı kişiler burhani kıyası yüceltmek için burhani kıyasın yalnızca tanımlardan oluşması gerektiğini söylemişlerdir. Hatta bu konuda Aristoteles'in burhan ve tanım ilişkisine dair söylediklerini kusurlu bulmuşlardır.⁵¹

İbn Sînâ mümkün önermelerin burhani kıyasta kullanılmaması gerektiğini savunan kişilerin de böylesi bir abartıya kaçtıklarını düşünmektedir. Çünkü bu kişiler mümkün önermelerin burhani kıyasın kesinliğine zarar vereceğini düşünmüşlerdir. Yani bu düşünceyi savunanlar, burhani kıyasın yalnızca zorunlu önermelerden oluşması gerektiğini, çünkü burhani kıyastaki kesinliğin ancak bu şekilde elde edilebileceğini düşünmektedirler. Ancak İbn Sînâ bu düşüncelerin burhanın gereksiz bir şekilde abartılması olduğunu ve bu türden düşüncelere kulak verilmemesi gerektiğini söylemektedir:

"فإن أريد بالبرهان كل قياس يكون على الشيء من جهة العلة وعلى نحو وجوده، فيكون على الأكثرى برهان. وأما إن أراد أحد أن يخص باسم البرهان ما كان بالقياسات المعطية لليلة على شرط أن يعطي وجودا غير متغير وغير مختلف وبالفعل الصرف وليس فيه إمكان، فليس على الأكثرى برهان، بل قياس ما آخر يصنع من البرهاني والجدلي والخطابي والمغالطي والشعري، ويكون قد تكلف في هذا الاشتراط ما لا حاجة إليه."

"Şayet burhanla şey hakkında illet yönünden olan ve şeyin varlık tarzı hakkında her kıyas kastedilirse çoğunlukla gerçekleşen şeyler hakkında da burhan olur. Ama eğer bir kimse yalnızca değişmez, başkalaşmaz ve sırf bilfiil olup imkân barındırmayan bir varlığı verme şartıyla illet veren kıyaslara burhan diyecek olursa, bu durumda çoğunlukla gerçekleşen şeyler hakkında burhan yoktur, aksine burhani, cedeli(diyalektik), hatabi(retorik), mugalatalı ve şiirsel öncüllerden yapılan başka bir kıyas vardır. Ama o kimse bu şartta gereksiz zorlamaya girmiş olur."⁵²

Buna göre eğer mümkün olgulara dair araştırmanın burhani metodun dışında olduğu düşünülürse, bu araştırma ya cedeli ya hatabi ya da safsata ve şiir metodlarından birine dahil olacaktır. Bu metodlarda da mümkün önermelerin kullanıldığı şüphesizdir ancak tartışma konusu olan mümkün önermeler kesin bilginin amaçlandığı bilimsel araştırmalar kapsamına giren mümkün önermeler olduğu için, söz konusu diğer metodlarla ele alınmaları düşünülemez.

⁵⁰ İbn Sînâ II. Analitikler, s.78

⁵¹ İbn Sînâ, II. Analitikler, s.205

⁵² İbn Sînâ, II. Analitikler, s.190

Mümkün olguların tecrübi bilginin konusunu oluşturduğu göz önüne alındığında, onların kesin bilgi elde etmek amaçlanmayan cedel, hitabet gibi sanatlara hasretmek tecrübi bilgiyi burhani araştırma alanından çıkarmak demektir. Bu bakımdan bilimsel araştırmalara dahil olan mümkün önermeler, mutlaka burhani metoda dahil edilmelidir. İbn Sînâ'nın da belirttiği üzere burhani metodun bu konuda abartılması, bilimsel araştırmanın doğası hakkında böylesi hatalı çıkarımlara sebep olabilmektedir.

İbn Sînâ bilim adamının böylesi üstünlük ve düşüklük tartışmalarına girmemesi gerektiğini söylemektedir. Çünkü böylesi bir tartışma burhani araştırmanın dışına çıkan, dolayısıyla bilim adamını ilgilendirmeyen konulardır. Ona göre bilim adamının görevi, yalnızca şeylerin kendisinde varolan durumlara bakmaktır.⁵³

İbn Sînâ mümkün olguların burhan dışındaki cedel ve hitabet gibi diğer sanatlarda kullanımını da ele almaktadır. Buna göre eşitlikle ve azlıkla gerçekleşenler, burhanda varlık bakımından alınamazken diğer sanatlarda varlık yönünden alınabilmektedirler. Mesela hitabet sanatında “şöyle şöyle yapan kişi kötü niyetlidir” şeklinde mümkün bir önerme kurulur. Ancak bu önerme ile öyle yapan kişinin kötü niyetli olabileceğinin imkânı kastedilmez bilakis öyle yapan kişinin mutlaka kötü niyetli olduğu kastedilir. İbn Sînâ bunun sebebinin hitabet sanatının amacının karşındaki kişiyi ikna etmek olduğunu söylemektedir. Eğer söz konusu önerme imkân yönü kastedilerek kullanılsaydı önerme ikna edici olmayacaktı. Ancak var olması yönünden alındığında, zihinde o fiili yapan kişide kötü niyetliliğin bulunduğu düşüncesi oluşacak ve kişi bu yargıya ikna olacaktır. Dolayısıyla hitabet sanatında, sanatın ikna edicilik amacının yerine getirilmesi için eşitlikle ve azlıkla gerçekleşen mümkünler varlıkları yönünden ele alınabilmektedirler. Aynı durum safsata ve şiir sanatı için de geçerli olmaktadır. Bu sanatlarda da sanatın amacına uygun olarak eşitlikle ve azlıkla gerçekleşen mümkünler varlık yönünden alınabilmektedirler.⁵⁴

Anlaşılmaktadır ki mümkün olgular tüm sanatlarda, sanatın amacına uygun olarak kullanılmaktadır. Burhan sanatının amacı da kesinliğin elde edilmesi olduğu için mümkün olgular burhanda, kesinliğin elde edilmesine yönelik kullanılmaktadır. Burhan sanatı hem teorik hem de pratik, tüm felsefi bilimlerin yöntemidir. Teorik bilimlerde imkânsız olmayan şeylerin öğretimi amacıyla kullanıldığı için, kesinliğin elde edilmesi konusunda bir şüphe meydana gelmemektedir. Ancak mümkün olguların, uygulamaya yönelik bilimlerde pratik amaçlarla kullanılması hakkında şüphenin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu bilimlerin de,

⁵³ İbn Sînâ II. *Analitikler*, s.78

⁵⁴ İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s.177

doğa biliminin altındaki bilimler olduğu ortaya çıkmıştır. Bazı filozoflar, pratik amaçlarla kullanıldığı için bu bilimlerde mümkün olguların kullanılmasından, kesinlik elde edilemeyeceğini düşünmüşlerdir. İbn Sînâ'nın doğa bilimlerinin yöntemi olan tecrübenin burhani bir yöntem olduğunu ortaya koymasından, mümkün olguların tecrübenin içeriği olmaları bakımından kesinlik içerdiği sonucuna varılmıştır. Aynı şekilde pratik amaçlarla araştırma yapılan bu bilimlerin, illet araştırmasından yoksun olmadıklarını söylemesi de bu sonucu desteklemektedir. Bu bilimler pratik amaçlara yönelik araştırma yaparken olgunun yalnızca varlığını değil, illetini de araştırma konusu yapmaktadırlar. Dolayısıyla burhani bir kesinlik elde etmektedirler. İbn Sînâ'nın burhanın abartılmaması gerektiği yönündeki açıklaması, araştırma alanı teorik ya da pratik olsun tüm felsefi bilimlerde burhani kesinliğin elde edildiğini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan yöntem düzeyinde mümkün olgular, tecrübenin içeriği olmaları bakımından burhanın maddesi olmakta ve mücerrebât türünden önermeler olarak burhanda kullanılmaktadırlar.

İKİNCİ BÖLÜM

MÜMKÜN OLGULARIN KANITLANMASI SORUNU

İlk bölümde İbn Sînâ felsefesinde mümkün olguların burhanın maddesi olmasını yöntem düzeyinde ele alarak tecrübe yöntemi ile ilişkileri bakımından temellendirilmesini ortaya koymaya çalıştık. Bu temellendirmeyi İbn Sînâ'nın tecrübe yöntemi ile burhan hakkındaki açıklamaları üzerinden ele aldık. Bu bölümde ise konuyu, İbn Sînâ'nın maddesi bakımından burhanın durumu hakkında yaptığı açıklamaları üzerinden ele alacağız.

A. Mümkün Olguların Zorunluluk Yönü

İbn Sînâ'nın mümkün önermelerin burhani kıyasta kullanımlarına dair yaptığı açıklamaların daha iyi anlaşılması için kıyasın maddesi olmaları bakımından mümkün olguların, zorunlulukla ilişkilerini nasıl ele aldığına incelenmesi gerekmektedir.

İbn Sînâ mümkünler konusunu, mantıkla ilgili hemen her eserinde ele almakta ve onları varlıksal bir düzlemde incelemektedir. Bu eserlerinde İbn Sînâ ilk olarak mümkün kavramının, halkın ve filozofların kullanımında bazı farklılıklara sahip olduğunu belirtmektedir. Halkın kullandığı anlamda mümkün “imkânsız olmayan” demektir. Bu anlama göre varolanlar mümkünler ve imkânsızlar olmak üzere iki kategoriye ayrılmakta ve zorunlular da mümkünler kapsamına girmektedir. Filozofların kullandığı terim anlamında ise mümkün “zorunlu ve imkânsız olmayan” demektir. Bu anlama göre varolanlar iki değil üç kategoriye ayrılmaktadır: zorunlu, mümkün ve imkânsız. Aslında filozofların kullandığı anlamla yapılan varlık kategorisi de ikiye indirilebilmektedir. Çünkü filozoflar mümkünü zorunlunun karşıtı anlamında da kullanmaktadırlar. Buna göre zorunlular kendi içinde varlığı zorunlu ve yokluğu zorunlu (imkânsız) şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Dolayısıyla varolanlar, varlığı ya da yokluğu bakımından zorunlular ve mümkünler olmak üzere iki kategoriye indirgenmiş olmaktadır. İbn Sînâ mümkünü, *el-Muhtasar* ve *el-Kıyas*'ta “süreklilik” anlamını ön plana çıkararak ele almaktadır. Süreklilik bakımından ele alındığında zorunlular, varlığı sürekli olanlar; mümkünler ise varlığı sürekli olmayanlar anlamına gelmektedir. İşârât'ta da mümkünleri süreklilik üzerinden inceleyen İbn Sînâ burada, var olanlar hakkındaki tasnifini dörde çıkarmaktadır. Buna göre varolanlar zorunlu varlıklar, imkânsız varlıklar, bir çeşit zorunluluk içeren mümkün varlıklar, hiçbir şekilde zorunluluk içermeyen mümkün varlıklar şeklinde

bölümlenmektedir.⁵⁵ Burada mümkünleri iki kategoriye ayırdığı görülen İbn Sînâ, bazı mümkünlerin mutlak anlamda mümkün; bazılarının ise mümkün olmakla birlikte bir yönden zorunluluk içerdiğini belirtmektedir. Bu bölümlendirmeyi de süreklilik üzerinden düşünecek olursak, zorunlular yine varlıkları sürekli olanlar olacaktır. Bir çeşit zorunluluk içeren mümkün varlıklar ise her zaman değil, sınırlı bir vakitte süreklilik içerenler olacaktır. Hiçbir şekilde zorunluluk içermeyen mümkün varlıklar ise hiçbir zaman sürekliliğe sahip olmayanlar olacaktır. İbn Sînâ'nın mümkünler hakkında yaptığı bu ayırım bizi mümkünlerin zorunlulukla olan ilişkilerine yöneltmektedir. Çünkü bu ayırmda bazı mümkün grupları zorunlular kapsamına girmiş olmaktadır. Anlaşılmaktadır ki bir çeşit zorunluluk içeren varlıklar, mümkün olmalarıyla birlikte, şartlı bir sürekliliğe de sahip oldukları için, şartlandıkları yönden zorunlu varlıklar kategorisine de girmektedirler. İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta bu varlıkları doğrudan mümkünler ya da zorunlular başlığı altına sokmayıp ayrı bir grup olarak ele aldığı görülmektedir.⁵⁶ Önceki metinlerinde ise ayrı bir grupta değerlendirmeyip, zorunlular kapsamına dahil ederek ele aldığı görülmektedir. İbn Sînâ'nın zorunluluğun anlamlarıyla ilgili *II. Analitikler ve en-Necât*' ta yaptığı bölümlendirme şöyledir:

1- Mutlak varlık anlamındaki zorunluluk.

2- Mutlak yokluk anlamındaki zorunluluk.

3- Bir yüklem konuya nispeti bakımından meydana gelen zorunluluk çeşitleri:

3.1- Yüklemin olumlanması ya da olumsuzlanmasının ezelden ebede devamlı olmasıyla meydana gelen zorunluluk. Tanrı'ya birliğin yüklenmesi gibi.

3.2- Yüklemin olumlanması ya da olumsuzlanmasının, konunun zatı mevcut bir zat olarak var olduğu sürece devam etmesiyle meydana gelen zorunluluk. Bütün insanların zorunlu olarak canlı olması gibi. Burada insan olmakla nitelenen zatların mevcudiyeti devamlı değildir ve bir süre sonra ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla insan olmakla nitelenen bir zata canlılığın nispet edilmesi ancak mevcudiyetinin var olduğu süre içerisinde zorunlu olmaktadır. Çünkü zat ortadan kalktığında nispet de ortadan kalkmış olacaktır.

3.3- Yüklemin olumlanması ya da olumsuzlanmasının, zatın, kendisiyle birlikte konu yapılan anlamla nitelendiği sürece devam etmesiyle meydana gelen zorunluluk. Beyaz rengin zorunlu olarak beyazlığa sahip olması gibi. Burada ne yüklem kesintisiz devamlılığı ne de zatın mevcudiyeti şart koşulmaktadır. Bilakis zorunluluk zatın kendisiyle birlikte konu yapılmış olan anlamla nitelenmeye devam ettiği sürece meydana gelmektedir. Çünkü ak

⁵⁵ İbn Sînâ, *İşâretler ve Tembihler*, s.33

⁵⁶ İbn Sînâ felsefesinde mümkün kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. Cüneyt Kaya, *Varlık ve İmkân: Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi*, s.164-189

olmakla nitelenen bir zatın mevcudiyeti devam etse dahi aklıkla nitelenmesi ortadan kalkabilmekte mesela zat kararabilmektedir. Dolayısıyla zatın aklıkla nitelenmesi ancak nitelenmenin gerçekleştiği süre zarfında zorunluluk ifade edecektir.

3.4- Belirli bir vakitte gerçekleşmiş olmakla meydana gelen zorunluluk. Mesela ayın zorunlu olarak tutulmuş olması gibi. Ayın tutulması belli bir vakitte gerçekleşmektedir. Dolayısıyla buradaki zorunluluk da o belirli vakitte tutulma gerçekleştiği zaman meydana gelmiş olmaktadır.

5- Belirli olmayan herhangi bir vakitte gerçekleşmiş olmakla meydana gelen zorunluluk. Her insanın zorunlu olarak nefes alması gibi. Nefes alma eylemi sürekli olarak ancak belirsiz vakitlerde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla zorunluluk bu belirsiz vakitlerde meydana gelmiş olmaktadır.⁵⁷

6- Yüklemin kendisi mevcut olduğu sürece meydana gelen zorunluluk. Her insanın oturduğu sürece zorunlu olarak oturan olması gibi. Oturma eylemi devam ettiği sürece insanın oturuyor olmaması imkânsızdır.⁵⁸

İşârât'ta ise İbn Sînâ üçüncü maddenin altında sıralanan zorunluları doğrudan şartlı zorunlular olarak aktarmaktadır. Buna göre bu zorunluların aslında bir çeşit zorunluluk içeren mümkünler oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla zorunlular olarak kabul edilen varlıkların büyük bir kısmı aslında belli şartlar altında zorunlu hale gelmiş mümkünler olmaktadır.

Buradan anlaşılmaktadır ki zorunluluk anlamının ilk iki kısmı ve üçüncü kısmın da ilk maddesi mutlak anlamda zorunluluğu ifade etmektedirler. Üçüncü kısmın diğer beş maddesinde ortaya çıkan zorunluluk anlamları ise mutlak değil şartlandırılmış zorunluluklardır. Öyleyse bu zorunluluk anlamları aynı zamanda İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta zikrettiği bir çeşit zorunluluk içeren mümkünleri ifade ediyor olmaktadır. İbn Sînâ'nın daha önce mümkün olguların bir yönden zorunluluk içerdiklerini söylediği göz önüne alındığında tecrübi bilginin içeriğini oluşturan mümkün olguların, bir çeşit zorunluluk içeren mümkün olgular olduğu anlaşılmaktadır. İbn Sînâ'nın bunu daha açık bir şekilde *İbâre*'de ifade ettiği görülmektedir:

"فإنه من المشهور الظاهر أن كثيراً من الأشياء ليس وجوده بضروري، لست أعنى ما دام موجوداً وبشرط أنه موجود، فإنه بهذا الشرط وسائر الشرائط الأخرى التي تشبهه مما ستعلمه في مواضع آخر من الشرائط التي تطرأ

⁵⁷ İbn Sînâ bu zorunluluk türünü *II. Analitikler*'de zikretmez. Ancak *en-Necât*'ta ayrıca zikreder. Dolayısıyla zorunluluğun bu kısmını *II. Analitikler*'de beş, *en-Necât*'ta ise altı kısım olarak sayar. Sonraki süreçte şârihlerin de altılı bölümlendirmeyi dikkate aldığı görülmektedir. Bu yüzden biz de burada *en-Necât*'taki bölümlendirmeyi dikkate alarak bu anlamı da ekledik.

⁵⁸ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s. 67-68, *en-Necât*, thk. Muhammed Takî Dâniş, Tahran: İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1363, s.24-

على الممكن فتغير حاله إلى الضرورة فيكون الشيء بها ضرورياً، بل إنما ليس وجوده ضرورياً من حيث النظر إلى ماهيته بلا زيادة.⁵⁹

“Açıktır ki bir kısım şeylerin, varolması ve varolmaması zorunlu değildir. Çünkü şeylerin çoğunun varlığının zorunlu olmadığı açık meşhurdur. Var olduğu sürece ve var olması şartıyla (varlığı zorunlu değil) demek istemiyorum. Çünkü bu şart ve başka yerlerde öğreneceğin buna benzer diğer şartlar, mümkününe eklenerek onun durumunu zorunluluğa dönüştüren ve şeyin zorunlu olmasını sağlayan şartlardır. Aksine onun varlığının zorunlu olmaması, başka bir şart ilavesi olmaksızın onun mahiyeti dikkate alındığındadır.”

Mümkünlerin zorunlulukla olan bu ilişkisi, tecrübeye konu olan mümkün olguların da zorunluluk yönünü açıklığa kavuşturmuş olmaktadır: Mümkün olguların bir kısmı, belli şartlarla gerçekleştiğinde zorunlu olgular haline gelmiş olmaktadır. Bu bakımdan İbn Sînâ'ya göre tecrübe kapsamına giren mümkün olguların zorunluluk içermeyen, bu bakımdan da kesin olarak bilinmeyen olgular olmadıkları anlaşılmaktadır. Hatırlanacak olursa mümkün olguların burhanda kullanılmaması gerektiğini düşünenler, kesin olarak bilinemediklerine dayanarak, onları burhanın maddelerinin kapsamı dışına çıkarmaktaydılar. İbn Sînâ'nın zorunlular sınıflandırmasına göre ise tecrübeye konu olan mümkünlerin şartlı bir zorunluluk içerdiği ortaya çıkmaktadır. İbn Sînâ'nın tecrübe yönteminin şartlı bir tümellik verdiği söylediği dikkate alındığında, bu şartlı tümelliğin bir çeşit zorunluluk içeren mümkünlerle örtüştüğü görülmektedir. Bu bakımdan İbn Sînâ'nın görüşüne göre mümkün olguların burhanda kullanılamayacağını düşünen kişiler, mümkün olgular hakkında bu bakımdan yanlış olmaktadır. Peki bir çeşit zorunluluk içererek tecrübe kapsamına giren mümkün olgular hangileridir?

Bu sorunun cevabını, İbn Sînâ'nın mümkünlerle ilgili yaptığı diğer tasniflerde bulmaktayız: İbn Sînâ, *el-Muhtasar*, *el-Kıyas* ve *II. Analitikler*'de mümkünleri: 1) çoğunlukla gerçekleşenler 2) eşitlikle gerçekleşenler 3) azlıkla gerçekleşenler olmak üzere üç kategoriye ayırmaktadır.⁶⁰ *en-Necât*'ta ise eşitlikle ve azlıkla gerçekleşen mümkünleri tek bir kategoride değerlendirip rastlantısallar başlığı altında ele almaktadır. Dolayısıyla *en-Necât*'ta mümkünleri, çoğunlukla gerçekleşenler ve rastlantısal olanlar olmak üzere iki kategoriye ayırmış olmaktadır. İbn Sînâ çoğunlukla ve azlıkla gerçekleşenlerin, *mümkün olmaları* bakımından bir ortaklığa sahip olmalarına rağmen *mevcut olmaları* bakımından farklılaştıklarını söylemektedir. Mevcut olmaları bakımından farklılaşmaları şu şekilde gerçekleşmektedir: Çoğunlukla gerçekleşen mümkünler varlık ve yokluğun iki tarafından,

⁵⁹ İbn Sînâ, *İbâre*, thk. Mahmud el-Hudeyrî, Kum: Menşûrât-i Mektebet-i Âyetullah el-Mor'âşi el-Necefi, 1405, s.74

⁶⁰ Klasik mantıktaki kipler ile olasılık durumları arasındaki ilişki için bkz. Ali Durusoy, *Olanak, Olasılık ve Olabilirlik (İmkân, İhtimâl ve Kuvve)*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 27, 2004, s.121-134

varlık tarafında çoğunlukla gerçekleşenlerdir; azlıkla gerçekleşenler ise bu iki taraftan yokluk tarafında çoğunlukla gerçekleşenlerdir. Eşitlikle gerçekleşenler ise hem imkân hem de mevcut olma yönünden varlık ve yokluğa eşit bir noktada bulunmaktadır yani imkânı da varlığı da eşitlikle gerçekleşenlerdir.⁶¹

İbn Sînâ çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin de kendi içinde üç gruba ayrıldığını belirtmektedir. Buna göre çoğunlukla gerçekleşen ile:

1) Bir tek şeyin birçok zamanda var olması ya da bir şeyin tek bir türün birçok şahsında onlardan her biri için sürekli olarak var olması kastedilir.

Örneğin insanın çoğunlukla beş parmağa sahip olması böyledir.

2) Bir tek şeyin birçok şahıs için birçok vakitte değil, herhangi bir vakitte mevcut olması kastedilir.

Örneğin buluşa erme, yaşlanma ve boyun uzaması böyledir.

3) Bir tek şeyin birçok şahıs için sınırlı olmayan birçok vakitte mevcut olması kastedilir.

Örneğin insanın bilfiil görmesi böyledir.⁶²

İbn Sînâ *el-Muhtasar* ve *el-Kıyas'ta* çoğunlukla gerçekleşenleri tabii ve iradi olmak üzere ayrı bir gruplandırmaya daha tabii tutmaktadır. Buna göre çoğunlukla gerçekleşenlerin tabii olanları, bir engel olmadıkça tabii fiillerini yerine getirmektedirler. İbn Sînâ bu engelin dışarıdan bir engel olabileceği gibi, şeyin kendinden veya tabiatına dahil olan bir şeyden kaynaklı bir engel olabileceğini de belirtmektedir. İbn Sînâ *el-Kıyas'ta*, her iki engelin de bulunmayıp, tabii olarak çoğunlukla meydana gelene, sağlıklı olmayı ve yine insanın beş parmaklı olmasını örnek vermektedir. *el-Muhtasar'da* ise, engelin şeyin kendinden kaynaklı olmasına, konunun fesada uğramasını örnek vermektedir. Mesela kişinin büyümeden ya da yaşlanmadan önce ölmesi gibi. İkinci tür engele ise sevdavi mizacın kişinin gelişimini yavaşlatmasını ya da yaşlanmayı engellemesini örnek vermektedir.

Fizik'te çoğunlukla gerçekleşen mümkünlere sebepler (illetler) bağlamında değinen İbn Sînâ, burada mümkün olguları aynı gruplandırmaya tabi tutarak nedensellik bağlamında ele almaktadır. Çoğunlukla gerçekleşen mümkünlere, ateşin oduna temas etmesiyle çoğunlukla onu yakmasını ve evinden tarlasına çıkan kişinin çoğunlukla oraya ulaşmasını örnek vermektedir. İlk örneğin tabii olarak çoğunlukla gerçekleşen ikincisinin ise iradi olarak çoğunlukla gerçekleşen mümkün olgulara örnek olduğu açıktır. Buna göre İbn Sînâ çoğunlukla gerçekleşenlerin “sürekli” olanlardan yani zorunlulukla gerçekleşen olgulardan farkının,

⁶¹ İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s.175

⁶² İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s.175-176

ikisinin de süreklilik içermesine rağmen çoğunlukla gerçekleşenlerin sürekliliklerinin bazen kesintiye uğraması olduğunu belirtmektedir:

"ويجب من ذلك أنه إذا لم يعق عائق ولم يعارض معارض وسلمت طبيعته أن يستمر إلى ما ينحوه، فحينئذ يكون الفرق بين الدائم والأكثرى أن الدائم لا يعارضه معارض البتة وأن الأكثرى يعارضه معارض هو يتبع ذلك. إن الأكثرى بشرط دفع الموانع وإمالة العوارض واجب، وذلك في الأمور الطبيعية ظاهر و في الأمور الإرادية أيضاً. فإن الإرادة إذا صحت وتمت وواتت الأعضاء للحركة والطاعة، ولم يقع سبب مانع أو ناقص للعزيمة. وكان المقصود من شأنه أن يوصل إليه فبين أنه يستحيل أن لا يوصل إليه."

"Eğer onu bir engel engellemez ve bir direnç ortaya çıkmazsa ve doğası da yönelmiş olduğu şeye doğru devamlılığını korumuşsa bu durumda 'sürekli' olan ile 'çoğunlukla' olan arasındaki fark; sürekli olana kesinlikle bir direncin ilişmemesi, çoğunlukla gerçekleşene de bazen bağlı olduğu bir direncin ilişmesidir. Çoğunlukla gerçekleşen de engellerin kaldırılması ve dirençlerin kırılması şartıyla zorunludur. Bu, doğal durumlarda ve yine iradî durumlarda açıktır. Zira irade doğru ve tamam olduğu, organlar da harekete ve itaate elverişli olduğu, engelleyen veya kararlılığı eksilten bir sebep bulunmadığı ve amaçlanan şeyde kendisine ulaşılır özellikte olduğu zaman, buna ulaşılması imkânsızdır."⁶³

İbn Sînâ yine *el-Muhtasar*'da tabii çoğunlukla gerçekleşenlerin, konunun devamı şartı ya da tabiatında olmayan şeylerin yokluğu ile bir yönden zorunluluk içerdiklerine dikkat çekmektedir. Çoğunlukla gerçekleşenlerin iradi olanları da, bir engel olmadıkça iradenin sadır olmasıyla gerçekleşmektedirler. İbn Sînâ buna, kişinin pazara gitmek için çıkması ve çoğunlukla pazara ulaşmasını örnek vermektedir. İbn Sînâ, düşünüldüğünde kişinin pazara ulaşması sürecinde, birçok şartın gerçekleşmesi ve gerçekleşmemesi yönünden bir zorunluluk bulunduğunu söylemektedir. Ancak bu şartlar konusunda açıklama yapmanın oldukça uzun olduğunu ifade ederek, açıklamasına girişmemektedir.⁶⁴

İbn Sînâ'nın bu açıklamaları dikkate alındığında çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin, yukarıda zikredilen "bir şartla zorunlu olan mümkünler" kategorisine girdiği açıklık kazanmaktadır. Bir çeşit zorunluluk içeren mümkün grubu, çoğunlukla gerçekleşenler olduğuna göre tecrübenin içeriğini oluşturan mümkünler de sadece onlar olacaktır. Öyleyse varlık durumları bakımından eşitlikle ve azlıkla gerçekleşen mümkünler, tecrübi bilginin kapsamına dahil edilmemiş olmaktadır. Yani İbn Sînâ çoğunlukla gerçekleşenler dışındaki mümkünlerin, varlıkta zorunluluk içermedikleri için kesinliğe sahip olmadıklarını söylemektedir. Dolayısıyla kesinliğin elde edildiği mümkünler grubu yalnızca çoğunlukla gerçekleşen mümkünler olmaktadır ve varlık durumları bakımından alındıklarında burhana yalnızca onlar konu olmaktadır. Ancak İbn Sînâ diğer mümkün gruplarının da bir yönden

⁶³ İbn Sînâ, *Fizik*, s.77

⁶⁴ İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s.176, *el-Muhtasar*, s.112

burhana konu olabileceğini söylemektedir. İbn Sînâ'nın bu konuda yaptığı açıklamaları ise bir sonraki başlıkta ele alacağız.

B. Mümkün Olguların Burhana Konu Olmadaki Farklılıkları

Bir önceki bölümde İbn Sînâ'nın mümkün olguları kendi içinde nasıl gruplandırıldığını ve mümkünlerin hangi grubunun zorunlulukla ilişkili olduğunu açıklamaya çalıştık. Bunun belirginleştirilmesi önemlidir çünkü İbn Sînâ yaptığı bu ayrımlar üzerinden, mümkün grupları arasında, burhanda kullanımlarına dair de farklılıklar olduğunu söylemektedir. İbn Sînâ mümkün olguların burhani araştırmaya nasıl konu olduğuna dair açıklamalarını *el-Muhtasar*, *el-Kıyas*, *II. Analitikler*, *en-Necât* ve *İşârât*'ta yapmaktadır. Bu eserlerinin tümünde birbirine paralel düşünceler ortaya koyduğu için kronolojik sıralamalarını göz ardı ettik. Benzer şekilde İbn Sînâ konuyu bu eserlerinin tümünde mümkünler özelinde ele almaktadır. Bu sebeple konuya genellikle mümkünleri anlattığı başlıklar altında değinmektedir. Ancak *İşârât*'ta “Bilimsel Matlûplar ve Kıyaslar” başlığı açarak meseleyi daha derli toplu ve özel bir bölüm olarak ele almaktadır. Bununla birlikte *İşârât* ile diğer eserleri arasında içeriksel bakımdan bir farklılık da vardır. İbn Sînâ'nın zikredilen ilk dört metninde birbirine paralel düşünceler ortaya koyduğu görülürken, *İşârât*' da bu paralelliğin bozulduğu görülmektedir. Bu sebeple bu bölümde İbn Sînâ'nın konuyla ilgili açıklamalarını önce paralellik arz eden metinleri üzerinden, ardından *İşârât* metni üzerinden karşılaştırmalı bir şekilde ele almaya çalışacağız. Konunun kronolojik takibi de *İşârât* öncesi ve sonrası bağlamında yapılacaktır. Bu bağlam, hem *İşârât*'ın hakiki anlamda diğer eserlerinden sonra yazılmış olması hem de konuyla ilgili diğer eserlerinden farklı bir açıklama yapmış olmasına dayanılarak ortaya konulmaktadır⁶⁵

İbn Sînâ'nın mümkün olguların burhani araştırmaya nasıl konu olduğuna dair açıklamalarını, bilgi ve varlık arasındaki ilişki üzerinden ele aldığı görülmektedir. Buna göre mümkünler burhanda iki yönden ele alınmaktadır. İlki mümkünlerin imkân durumları bakımından ikincisi ise varlık durumları bakımından burhana konu olmasıdır. Mümkünlerin burhanda imkân bakımından ele alınmaları şu demektir: Mümkün olgu teorik bakımdan araştırılarak, onun zorunlu olmayan mümkün bir olgu olduğunun ortaya konulmasıdır. Varlık bakımından konu olması ise şu demektir: Mümkün olgu pratik bakımdan araştırılarak, onun hali hazırda mevcut olup olmadığının ya da gelecekte meydana gelip gelmeyeceğinin ortaya konulmasıdır. İbn Sînâ'nın mümkünlerin teorik ve uygulamaya yönelik bilimlerde kullanım

⁶⁵ *İşârât*'ın, İbn Sînâ'nın son yazdığı eserlerinden olduğu hakkında bkz. Dimitri Gutas, *İbn Sina'nın Mirası*, s.174,175

amaçlarına dair açıklaması hatırlanacak olursa, “mümkün olgular teorik bilimlerde imkânsız olmayan şeylerin öğretiminde; uygulamaya yönelik bilimlerde ise sakındırma ve tedavi gibi pratik amaçlara yönelik” kullanılmaktaydı. Bu bakımdan mümkün olguların imkân yönünden araştırılması, onların imkânlarının ortaya konulması; varlık yönünden araştırılması ise, mevcudiyetlerinin ortaya konulması anlamına gelmektedir. Önceki bölümde açıklandığı üzere İbn Sînâ mümkünleri çoğunlukla gerçekleşenler, eşitlikle gerçekleşenler ve azlıkla gerçekleşenler olmak üzere üç gruba ayırmaktaydı. Bu mümkün gruplarının tümü, imkânlarında yani mümkün olmalarında ortak olmalarına rağmen mevcut olmak bakımından farklılaşmaktaydılar. Mümkünlerin burhana konu olmadaki farklılaşmaları da bu ayrıma dayanmaktadır. Varlık düzleminde ele alındığında, İbn Sînâ çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin, varlıklarının varolmamalarından doğa ve irade bakımından daha üstün olan şeyler olduklarını, bu sebeple onların “varlığı hak ettiklerini” söylemektedir. Bu bakımdan onlar “varlıkları ayrılmış” şeyler olmaktadır.⁶⁶ İbn Sînâ *en-Necât*’ta aynı düşünce üzerinden çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin bir yönden bir tür zorunluluğa sahip olduklarını, bu zorunluluğun da onların varlıklarını, çelişiklerinin varlıklarından ayırdığını ifade etmektedir. (والاكثریات ففيها ضرورية ما من وجه فذلك يتميز وجودها عن وجود نقابضها).⁶⁷ Bilgi düzeyinde ele alındığında ise İbn Sînâ, varlıklarındaki bu ayrışma sebebiyle insan zihninin onları “özelleştirdiğini” söylemektedir. Dolayısıyla çoğunlukla gerçekleşen mümkünler varlığa gelmek bakımından bir tür zorunluluk içermektedir ve akıl da bu zorunluluğun farkına varabilmektedir. Bu noktada İbn Sînâ’nın, varlık ve bilginin örtüştüğü kabulünden hareket ettiği anlaşılmaktadır. Yani olgunun bilgisel durumu, aynı zamanda onun varlıktaki durumuyla örtüşmektedir. Varlıkta içerdikleri bu zorunluluk sebebiyle çoğunlukla gerçekleşen mümkün olgulardan, zorunlu oldukları yönden kesinlik içeren bir bilgi elde edilebilmektedir. Bu sebeple İbn Sînâ çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin hem imkânlarının hem de varlıklarının araştırma konusu yapılabileceğini söylemektedir. Buna göre çoğunlukla gerçekleşen mümkünler burhani araştırmaya hem imkân hem de varlık bakımından konu olabilmektedirler.⁶⁸ İbn Sînâ’ya göre varlığa gelmek bakımından içerdikleri bu zorunluluk sebebiyle çoğunlukla gerçekleşenler, varlıkta bir illete de sahiptirler ve akıl -burhani araştırmanın illet araştırması olduğu düşünüldüğünde- bu illeti araştırmaya yönelebilmektedir.⁶⁹ İlet ve malul arasındaki ilişki düşünüldüğünde, malul olan bu mümkün olguların illetlerinin de mümkün illetler olması

⁶⁶ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.191, *el-Kıyas*, s.240

⁶⁷ İbn Sînâ, *en-Necât*, s.146

⁶⁸ İbn Sînâ, *el-Kıyas*, s.176, *II. Analitikler*, s.191

⁶⁹ İbn Sînâ, *el-Muhtasar*, s.111

gerekecektir.⁷⁰ İbn Sînâ çoğunlukla gerçeğeşen illete örnek olarak şu kıyası vermektedir: “İnsan türüne mensup her erkekte çoğunlukla ondan kopan şey sertleşir ve çene derisini yoğunlaştırır. Böyle olan herkesin ise çoğunlukla sakalı çıkar.” Konuyu ele aldığı hemen her metninde aynı örneği veren İbn Sînâ, bu burhani kıyasın, şeyin varlığının illetini verdiğini belirtmektedir.⁷¹ Kıyastaki orta terim olan “kopan şeyin sertleşip çene derisini yoğunlaştırması”, bu olguyu meydana getiren çoğunlukla gerçeğeşen bir illettir.

Eşitlikle ve azlıkla gerçeğeşen mümkünler ise burhana varlık yönünden konu olamamaktadırlar. Çünkü azlıkla gerçeğeşenler, diğer bir ifadeyle tesadüfi olanlar varlıkta değil yoklukta çoğunlukla gerçeğeşenlerdir.⁷² İbn Sînâ azlıkla/tesadüfi olanların illete meydana gelmediklerini, bu sebeple onların varlığa gelmelerine sonsuzca sebep bulunabileceğini söylemektedir. Bu sebeple akıl, onların varlığı hakkında kesin bir bilgiye ulaşamamaktadır.⁷³ Eşitlikle var olanlar hakkında da benzer bir durum söz konusudur. Onlar varlık ve yokluğa eşit noktada buldukları için bizatihi kendileri ne var ne de yok olabilmektedirler. Onların var ya da yok olabilmesi ancak bir tercih edicinin iradesiyle gerçeğeşmektedir. Bu sebeple akıl, onlar hakkında da mevcut olup olmadıklarıyla ilgili kesin bir bilgiye ulaşamamaktadır.⁷⁴ Bu durumda eşitlikle ve azlıkla gerçeğeşenler, varlık durumları yönünden burhani araştırmaya konu olamamaktadırlar. Bu olguların hali hazırda var oldukları tespit edilmiş olsa bile, varlıkları zorunluluk içermediği için ileride de var olacaklarına dair kesin bir bilgi elde edilememektedir. Buna göre varlık bilgisi bakımından burhani araştırmaya konu olan olgular, yalnızca çoğunlukla gerçeğeşen mümkün olgular olmaktadır. İmkan yönü dikkate alındığında ise azlıkla ve eşitlikle gerçeğeşen mümkünler de bu yönden burhana konu olabilmektedirler. Çoğunlukla, eşitlikle ve azlıkla gerçeğeşenlerin tümü, mümkün olmakta ortak oldukları için onların imkânları hakkında kesin bir bilgi elde edilebilmektedir. Dolayısıyla mümkün gruplarının tümü burhani araştırmaya imkân yönünden konu olabilmektedirler.⁷⁵ Bu mümkünler imkân yönünden araştırıldıklarında elde edilen önermelerin maddesi mümkün olsa bile, imkân yüklem yapıldığı için önerme, konusuyla örtüşen kesin bir önerme olmaktadır.

⁷⁰ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.241, *el-Muhtasar*, s.240

⁷¹ İbn Sînâ benzer örneği *en-Necât*'ta ve *el-Muhtasar*'da da zikretmektedir: “Bu, ergenlik döneminde çene üzerinde cildin olgunlaşması ve kökünün kuvvetlenmesinden dolayı biten tüye benzer.”, *en-Necât*, s.146 “Ergenlik çağında çoğunlukla çenede sakallar biter ve illet de ergenlik çağında çoğunlukla çene derisinin sertleşmesidir.”, *el-Muhtasar*, s.240

⁷² İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.191

⁷³ İbn Sînâ, *el-Muhtasar*, s.111

⁷⁴ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.191

⁷⁵ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.191, *el-Kıyas*, s.176

Bu durumda İbn Sînâ mümkün olguların burhana konu olamayacağını düşünenlere karşı şöyle cevap vermiş olmaktadır: İmkan bakımından tüm mümkün grupları burhana konu olabilirler. Varlık bakımından ise sadece çoğunlukla gerçekleşen mümkünler burhana konu olabilirler. Çünkü imkân durumları araştırıldığında, tüm mümkünler hakkında kesin ve zorunlu bir bilgi elde edilebilmektedir. Bu bakımdan mümkün olguların kesin olarak bilinemeyeceğini söyleyenlere karşı İbn Sînâ, onların imkân durumları hakkında bir kesinlik elde edilebildiği için burhanda kullanılabileceklerini söylemiş olmaktadır. Ancak varlık yönünden incelendiklerinde, bilgisel düzeyde aynı kesinliğin elde edilemediğini İbn Sînâ da kabul etmektedir. Çünkü İbn Sînâ, her ne kadar çoğunlukla gerçekleşen mümkünler varlıkta bir zorunluluk içeriyor olsalar da, bu mümkünlerin varlıkları hakkında kişide oluşan inancın aslında bilgi değil zan olduğunu söylemektedir.⁷⁶ Bir olgunun çoğunlukla var olmasına dayanarak onun ileride de var olacağına dair bir inanca sahip olabiliriz ancak bu inanç kesin bir inanç olamaz. Çünkü o olgunun çoğunlukla gerçekleşmesine dayanarak onun ileride de meydana geleceğine dair inanç ancak zan seviyesinde olabilir. Yine de İbn Sînâ bu zannın kişide bir “beklenti” meydana gelmesine sebep olduğunu söylemektedir.⁷⁷ Yani kişi olgunun çoğunlukla olmasına dayanarak onun ileride de var olacağına dair kesin olmayan ama zan seviyesinde olan bir beklenti içerisine girmektedir. Anlaşılmaktadır ki İbn Sînâ’ya göre bu beklentinin oluşması, çoğunlukla gerçekleşenlerin burhani araştırmaya varlık yönünden konu olabilmesinin de dayanağını oluşturmaktadır. Çünkü bu zan, burhani araştırma sürecinin tamamında var olmayıp, yalnızca sürecin başında meydana gelmektedir. Burhani araştırma sürecinin devamında ise bu zan, kesin bilgi seviyesine yükselmektedir. Çoğunlukla gerçekleşen mümkün olguların tecrübi yöntemle araştırıldığı göz önüne alındığında bu durumu şöyle somutlaştırmak mümkündür: Bir mümkün olgunun tekrar tekrar meydana geldiğinin gözlenmesinden, onun çoğunlukla gerçekleşen mümkün bir olgu olduğuna dair akılda kesin bir bilgi meydana gelmektedir. Olgunun, çoğunlukla gerçekleşen bir olgu olduğuna dair akılda meydana gelen bu kesin bilgiden de, o olgunun ileride tekrar meydana geleceğine dair bir beklenti oluşmaktadır. Bu beklenti henüz kesinlik seviyesine çıkmadığı için zanni bir inanç seviyesinde kalmaktadır. Ancak ileride, olgunun tekrar meydana geldiği duyu ile idrak edilirse bu beklenti gerçekleşmiş ve zanni inanç akılda bilgi seviyesine yükselmiş olmaktadır.

Buraya kadar İbn Sînâ’nın *el-Muhtasar*, *el-Kıyas*, *II. Analitikler* ve *en-Necât* eserleri üzerinden aktardıklarımız, İbn Sînâ’nın bu eserlerinde konuyla ilgili düşüncelerinin

⁷⁶ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.190, *el-Kıyas*, s.176

⁷⁷ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.191

paralelliğini ortaya koymaktadır. Buna göre burhani kıyasta imkân yönünden bütün mümkün önermeler; varlık yönünden ise sadece çoğunlukla gerçekleşen mümkün önermeler alınabilmektedir. Kronolojik olarak bu eserlerinden daha sonra yazdığını bildiğimiz *İşârât*'da ise İbn Sînâ konuyu daha farklı bir biçimde ele almaktadır. Konuyu burada bilimsel matlûpların neler olduğu üzerinden ele alan İbn Sînâ, burhani (bilimsel) araştırmaya üç tür matlubun konu olduğunu belirtmektedir:

"كما أن المطالب في العلوم قد يكون عن ضرورة الحكم وقد يكون عن إمكان الحكم وقد يكون عن وجود غير ضروري مطلق كما قد يتعرف عن حالات اتصالات الكواكب وإنفصالاتها"

*"Bilimlerde, bazen hükmün zorunluluğu bazen hükmün imkânı bazen de yıldızların birleşme ve ayrılma durumlarının bilinmesi gibi zorunlu olmayan belirsiz bir varlık araştırılır."*⁷⁸

Burada dikkat çeken ilk durum İbn Sînâ'nın, mümkünlerin burhani araştırmada ele alındığını belirtmesiyle birlikte, mümkün grupları arasında herhangi bir ayrıma gitmemiş olmasıdır. Önceki metinlerinde mümkün gruplarının burhanda kullanımlarını imkân ve varlık yönünden ayırarak açıklamıştı. Burada ise meseleyi, sanki tüm mümkün gruplarının aynı yönden burhanda kullanılabileceği imasına sahip bir üslupla ifade etmektedir. İbn Sînâ'nın sonraki ifadeleri de bunu destekler görünmektedir:

"وكل جنس يخصه مقدمات منتجة فالمبرهن يستنتج الضروري من الضروري وغير الضروري من غير الضروري خطأ أو صريحا فلا تلتفت إلى من يقول انه لا يستعمل المبرهن الا الضروريات او الممكنات الاكثرية دون غيرها بل اذا أراد ان ينتج صدق ممكن اقلي استعمل الممكن الاقلي ويستعمل في كل باب ما يليق به"

*"Çünkü her soru cinsinin, o sorunun çözümünü veren kendine özgü öncülleri vardır. Öyle ise burhani kullanan kişi, ister açık ister karma olsun, zorunlu sonuçları zorunlu öncüllerden ve zorunlu olmayan sonuçları zorunlu olmayan öncüllerden çıkarır. İmdi sen "burhani getiren kişi, ancak ve yalnızca kipleri zorunlu ve çoğunlukla mümkün öncülleri kullanır" diyenin sözüne kulak asma. Daha doğrusu o, azlıkla mümkün olanın doğruluğunu sonuçlandırmak istediği zaman, kipi azlıkla mümkün olanı kullanır ve her konuda ona uygun olanı kullanır."*⁷⁹

İbn Sînâ'nın bu ifadeleri oldukça ilginçtir. Çünkü ilk bakışta, tam da kendisinin önceki metinlerinde savunduğu düşünceye karşı çıkıyor görünmektedir. İbn Sînâ burada, önceki metinlerinde kendisinin de savunduğu, burhani kesinliğin yalnızca zorunlu ve çoğunlukla gerçekleşen mümkün maddelerden elde edilebileceği görüşünü reddetmektedir. Ayrıca imkân ve varlık yönünden bir ayrıma gitmeden, azlıkla gerçekleşen mümkünlerin de burhanda kullanılabileceğini belirtmektedir. Eğer İbn Sînâ'nın bu ifadelerini, önceki metinleriyle

⁷⁸ İbn Sînâ, *İşâretler ve Tembihler*, s.71. Çeviri tarafımızdan tashih edilmiştir.

⁷⁹ İbn Sînâ, *İşâretler ve Tembihler*, s.71

çelişmediğini düşünerek yorumlayacak olursak, bu ifadedeki kastı, azlıkla gerçekleşen mümkünlerin burhanda imkân yönünden kullanımları olmalıdır. Çünkü önceki açıklamalarında, tüm mümkünlerin imkân yönünden burhanda alınabileceğini söylemişti. Ancak İbn Sînâ'nın, azlıkla gerçekleşen mümkünlerin de burhanda kullanılabilmesine dair yaptığı özel vurgu, azlıkla gerçekleşen mümkünlerin burhanda varlık bakımından alınabileceğine işaret ettiğini göstermektedir. İbn Sînâ'nın burada, azlıkla gerçekleşen mümkünleri de varlık bakımından burhana dahil ettiğini, Nasîrüddîn et-Tûsî'nin şerhinden daha net bir şekilde anlamaktayız. Nasîrüddîn et-Tûsî'nin *Şerhu'l-İşârât*' ta yaptığı açıklama, İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta, önceki metinlerinden farklı olarak ne söylediğini daha anlaşılır hale getirmektedir. Bu sebeple İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki düşüncesini, Tûsî'nin yorumu üzerinden ele alacağız.⁸⁰ Öncelikle belirtilmelidir ki Tûsî de, matlûpların yalnızca zorunlular ve çoğunlukla gerçekleşenler hakkında olduğu şeklindeki görüşün yanlış olduğunu söylemektedir. Eşitlikle ve azlıkla gerçekleşenler, bilinmelerinin imkânsızlığı sebebiyle nadiren varlık bakımından burhana konu olsalar da, onlar da bilimsel matlûplara dahildirler.⁸¹ Bu noktada Tûsî'nin, İbn Sînâ'nın bilimsel matlûplar sınıflamasını nasıl açıkladığı ele alınmalıdır:

"فهو ان المطالب في العلوم كما قد تكون ضرورية وهي كحال الزوايا المثلث وكتقبل الانقسام إلى غير النهاية للجسم،
فقد تكون ايضاً غير ضرورية:
اما ممكنة صرفة كالبرء للمسؤولين،
او وجودية كالخسوف للقمر.
واعلم ان الممكنة تكون ضرورية ايضاً، إذا كان المطلوب هو امكان الحكم نفسه، وحينئذ يكون الإمكان محمولاً،
لا جهة.
وتكون وجودية إذا كان المطلوب هو وجود الحكم، او عدمه." 82

*Bilimlerdeki matlûplar zorunlu olabilir. Açının üçgen için durumu ve cismin sonsuz bölünmeyi kabul etmesi gibi.
Ya da zorunlu olmayabilir;
Bu durumda matlûp ya sırf mümkün olur, veremlinin iyileşmesi gibi; ya da vücûdi olur, ayın tutulması gibi.
Bil ki, eğer matlûp imkân hükmünün bizzat kendisi olursa mümkün de zaruri olur. Bu durumda imkân kip değil yüklem olur. Eğer matlûp hükmün varlığı ya da yokluğu olursa da vücûdi olur.*

Tûsî'nin burada, İbn Sînâ'nın yaptığı bölümlendirmeyi, imkânın kip ve yüklem olmasındaki farklılıkları dikkate alarak yorumladığı anlaşılmaktadır. Eğer Tûsî'nin bu yorumu *İşârât* metnine mutabık kabul edilirse, İbn Sînâ konuyla ilgili önceki metnindeki

⁸⁰ Diğer bir önemli *İşârât* şârihi Fahreddîn Râzî'nin, aynı bölümü Nasîrüddîn et-Tûsî kadar ayrıntılı ele almadığı görülmektedir. Tûsî, mümkün önermelerin burhanda kullanımı meselesine daha ayrıntılı değinmişken, Râzî bu mesele hakkında bir açıklama yapmamış ve daha çok zati yüklemelerin burhanda kullanımlarına yoğunlaşmıştır. Bu sebeple biz konumuza katkısı bakımından Tûsî'nin şerhini daha yoğun kullandık.

⁸¹ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.467

⁸² Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.466

açıklamalarını revize etmiş görünmektedir. Bu noktayı anlayabilmek için Tûsî'nin açıklamasını dakik bir şekilde incelememiz gerekmektedir. Tûsî'nin ifadesine göre burhani araştırmaya konu olan matlûplar ya zorunlu ya da zorunlu olmayan olgular olmaktadır. Tûsî'nin verdiği örnek (açının üçgen için durumu ve cismin sonsuz bölünmeyi kabul etmesi) dikkate alındığında, zorunlu matlûpların matematik, metafizik ve teorik fizik gibi, teorik bilimlerin araştırma sahasına giren olgular olduğu açıktır. Tûsî zorunlu olmayan olguları ise "sırf mümkün" ve "vücûdi" olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Yine verdiği örnekler (veremlinin iyileşmesi ve ayın tutulması) dikkate alındığında, zorunlu olmayan matlûpların, tıp ve astronomi gibi, teorikle birlikte uygulamaya yönelik araştırma sahasına da sahip olan doğa bilimlerinin alanına giren olgular olduğu anlaşılmaktadır. Tûsî'nin sonraki ifadelerine göre, zorunlu olmayan matlûplar kategorisine giren mümkün olgular, iki şekilde matlûp olabilmektedirler: Eğer imkân, önermede kip olarak bulunuyorsa, önermenin hükmü sırf mümkün matlûp; eğer imkân önermede yüklem yapılmışsa, önermenin hükmü zorunlu matlûp olmaktadır. Bu açıklama, İbn Sînâ'nın önceki metinlerinde söylediği "burhanda imkân yönünden alınmak" ifadesini ayrıntılandırıyor görünmektedir. Buna göre mümkünler burhanda imkân yönünden iki şekilde alınmaktadırlar; imkân yüklem olduğunda zorunlu, kip olarak bulunduğu ise sırf mümkün matlûplar olarak. Geriye mümkünlerin varlık bakımından alınması kaldığına göre, Tûsî'nin vücûdi matlûplar ile kastettiği, İbn Sînâ'nın "burhanda varlık bakımından alınmak" ifadesiyle örtüşüyor görünmektedir. Buna göre pratik durumlara yönelik olguların tümü, varlıkları bakımından önermeleştirildiğinde, zorunlu olmayan matlûpların ikinci grubu olan vücûdiler kapsamına girmektedir. Tûsî'nin aynı bölümde, bilimsel matlûpları zaruri ve vücûdi olarak iki kısma indirgemiş olması, matlûp sınıflandırmasının teorik ve pratik araştırma alanına göre ayrılmış olduğunu desteklemektedir.⁸³ Tûsî'nin vücûdi matlûplarla ilgili açıklamaları da bunu göstermektedir:

Tûsî vücûdileri üç gruba ayırmaktadır:

"والوجودية تكون:
إما أكثرية، كوجود اللحية للرجل.
أو متساوية، كالإذكار للحيوان.
أو أقلية، كوجود الإصبع الزائدة للإنسان."⁸⁴

Vücûdi (matlûplar):

Ya erkekler için sakalın olması gibi çoğunlukladır.

Ya canlı için erkekliğin olması gibi eşitliklidir.

Ya insan için fazladan parmak olması gibi azlıkladır.

⁸³ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.467

⁸⁴ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.466-467

Tûsî'nin burada vücûdi matlûpları mümkün gruplarına ayırmış olması ve aynı bölümde vücûdi matlûpların hükmün varlık ve yokluğu hakkında olduğunu söylemesi, vücûdi önermelerin uygulamaya yönelik araştırma sahasında kullanılan önermeler olduğunu ortaya koymaktadır.⁸⁵ Bu demektir ki tüm mümkün olgular, pratik araştırma sürecinde, varlıktaki durumları yönünden alındığında vücûdi matlûplar olarak alınmış olmaktadır.

Tûsî'nin vermiş olduğu örnekler üzerinden meseleyi daha açık hale getirmek istersek: Bu olgular imkânları bakımından teorik araştırmaya konu olduğunda, “erkeklerin sakalının çıkması mümkündür”, “canlının erkek olması mümkündür” ve “insanın fazladan parmağının olması mümkündür” biçiminde önermeler kurularak, bu olguların imkân durumları yüklem haline getirilmiş olur. İlk önerme çoğunlukla olması bakımından, ikinci önerme eşitlikle olması bakımından, üçüncü önerme ise azlıkla olması bakımından olgunun imkânını bildirir. Bu durumda önermeler zorunlu önermelere dönüşür ve önermenin hükmü zorunlu olduğu için bu olgular zorunlu matlûplar olarak araştırma konusu haline getirilmiş olur. Bu olgular “erkeklerin çoğunlukla sakalı çıkar”, “canlı eşitlikle erkek/kadın olur” ve “insanın azlıkla fazladan parmağı olabilir” şeklinde ifade edildiğinde ise imkân önermede kip olarak bulunur ve olgular sırf mümkün matlûplar olarak alınmış olurlar. Ancak örneğin bir doktor ergenlik çağına girmiş bir erkek çocuğuna sakalının çıkacağını ifade ettiğinde ya da hamile bir kadını tedavi ederek çocuğunun erkek olabileceğini ya da beş parmaklı doğabileceğini belirttiğinde, önermelerin hükmü olgunun varlığı ya da yokluğu hakkında olacağı için vücûdi matlûplar olarak alınmış olurlar. Vücûdi olarak alındıklarında, olgu hakkında kesinlik içeren bir hüküm değil, ancak varlığı bakımından doğruluk içeren bir hüküm ortaya konulmuş olmaktadır. Bu durumda örneğin çocuğun beş parmaklı doğabileceği hakkındaki önerme, nadiren gerçekleşme şartına bağlı olarak, hükmün varlığını bildirmesi bakımından doğru bir önerme olur.⁸⁶

⁸⁵ Biz burada vücûdi kavramının ayrıntılı analizine girmemekteyiz ancak vücûdi kavramının, İbn Sînâ ve Nasîrüddîn et-Tûsî'nin sisteminde bir farklılığa sahip olduğuna değinmemiz gerekmektedir. İbn Sînâ *İşârât*'ta “vücûdiyye” ile “mutlak önerme”yi aynı anlamda kullandığını belirtmektedir. Ancak İbn Sînâ'nın sisteminde genel, özel ve zamansal olmak üzere üç mutlaklık tarzının bulunması, hangi tür mutlak önermenin vücûdiyyenin mukabili olduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Harun Kuşlu, *Nasîrüddîn et-Tûsî'de Önermeler Mantığı*, adlı çalışmasında İbn Sînâ'nın vücûdiyye ile özel mutlak önermeyi kastettiğini belirtmektedir. Özel mutlak önerme, “zati anlamda süreksiz ve ayrıca zorunluluğu kaldırılmış önerme”dir. Tûsî bu önermelere “vücûdiyyey-i la daim” demektedir. Ancak Tûsî'nin sisteminde, İbn Sînâ'nınkilere ilave olarak, vücûdiyyey-i la zaruriyye ve vasfî genel mutlak önerme olmak üzere iki farklı mutlak önerme çeşidi daha bulunmaktadır. Kuşlu'nun ifadesine göre vücûdiyyey-i la zaruriyye, zorunluluğu kaldırılmış mutlak önermedir. Bu bakımdan Tûsî'nin, vücûdi önermeleri vücûdiyyey-i la daim ve vücûdiyyey-i la zaruriyye olarak iki farklı biçimde ele aldığı anlaşılmaktadır. İbn Sînâ'nın, zorunluluğu süreklilik üzerinden değerlendirdiği göz önüne alındığında, vücûdi önermelerin zorunluluğu kaldırılmış önermeler olmasını, neden sürekliliklerinin kaldırılmış olması üzerinden değerlendirdiği anlaşılır olmaktadır. Tûsî'nin ise vücûdi önermeler ile, doğrudan zorunluluğun kaldırılmış olduğu önermeleri kastetmesi, vücûdi kavramını dakikleştirerek kullandığını göstermektedir. Bu bakımdan vücûdi kavramı her iki filozofun sisteminde de sürekliliğin ve zorunluluğun kastedilmeyerek, sadece olgunun varlık durumunun kastedildiği önermeler olmaktadır. Öyleyse Tûsî'nin, İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki “zorunlu olmayan mutlak varlık” ifadesini, vücûdi kavramıyla karşılayarak açıklaması, her iki ifadeyle de aynı anlamın kastediliyor olması sebebiyledir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Harun Kuşlu, *Nasîrüddîn et-Tûsî'de Önermeler Mantığı*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2016, s.113-125

⁸⁶ Ömer Türker, *İbn Sînâ'da Metafizik Bilginin İmkânı*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2019, s.300-301

Buradan anlaşılmaktadır ki vücûdi önermeler ile tecrübi araştırma alanı arasında bir ilişki bulunmaktadır. Mümkün olguların imkân bakımından incelenmesi, teorik araştırmanın kapsamına girmiş olmaktadır. Bu durumda imkânın kip ve yüklem olarak bulunduğu önermelerin hükmü, teorik araştırmanın içeriğini oluşturmuş olmaktadır. Aynı olguların varlık bakımından incelenmesi ise uygulamaya yönelik araştırmanın yani tecrübi araştırma alanının kapsamına dahil olmaktadır. Bu durumda tecrübenin içeriğini oluşturduğunu söylediğimiz mümkün önermeler, vücûdi önermelere dönüşmüş olmaktadır. Vücûdi önermelerin kullanımının, İbn Sînâ'nın görüşlerinde ne tür bir revize meydana getirdiği bu noktada belirginleşmektedir. İbn Sînâ'nın daha önce eşitlikle ve azlıkla gerçekleşen mümkünler hakkında, ileride de var olacaklarına dair bir hüküm veremeyeceğimizi söylediği hatırlanacak olursa, bu olgular vücûdi önermeler biçiminde ifade edildiklerinde, artık onların eşitlikle ve azlıkla gerçekleştikleri şartına bağlı olarak böyle bir hüküm verilebiliyor olmaktadır. Yani burada Tûsî'nin ve İbn Sînâ'nın açıklamalarındaki vurgu şu olmaktadır: Eşitlikle ve azlıkla gerçekleşen mümkün olgular hakkında, varlıkları bakımından kesin bir bilgi elde edilemiyor olsa da, önerme düzeyinde, onların nadiren gerçekleştikleri şartına bağlı olarak varlıklarını bildiren ve bu bakımdan kesin değil ama doğru olan bir hüküm elde edilebilir. Yani vücûdi önermeler formunda ele alındıklarında, eşitlikle ve azlıkla gerçekleşen mümkünler de, varlıkları bakımından bilimsel matlûplar olmaktadır.

Buradan anlaşılmaktadır ki İbn Sînâ'nın önceki metinleri ile İşârât metni arasında bir uyumsuzluk yoktur. Ancak İbn Sînâ'nın, konuya dair görüşlerini zamanla geliştirerek belirginleştirdiği ve bu bakımdan bir tür revize gerçekleştirerek nihai biçimiyle *İşârât*' da dile getirdiği yorumu yapılabilmektedir.⁸⁷ Bununla birlikte burhani araştırmada vücûdi önermelerin kullanımına dair görüşü, İbn Sînâ'nın burhanın maddesi konusuna yaptığı asıl katkı olarak görünmektedir. Nitekim Tûsî'nin açıklaması da bunu göstermektedir:

"والشيخ لم يورد للضروريات مثالا لاتفاق الجمهور على وقوعها في البرهان، ولاللممكنات لكونها باعتبار كالضروريات، وتمثل في الوجوديات بحالات اتصالات الكواكب وانفصالاتها، فإن المطلوب لا يكون امكان وجودهما للكواكب، بل نفس وجودهما، وهي لا تدوم ما دامت الكواكب موجودة بل تتعاقب عليها، فهي من الوجوديات الصرفة."⁸⁸

"Şeyh (İbn Sînâ) zorunlulara, burhanda kullanılmaları konusunda çoğunluk ittifak ettiği için, mümkünlere de, zorunlular gibi itibara alındıkları için örnek vermedi. Ancak gezegenlerin yakınlaşma ve uzaklaşma durumlarıyla vücûdilere örnek verdi. Burada matlûp, bu iki durumun gezegenler için var olma imkânı değildir, bilakis bu iki durumun bizzat varlıklarıdır. Onların varlıkları, gezegenler mevcut olduğu sürece devam etmez bilakis onları takip eder. Ve onlar sırf vücûdiyyattandır."

⁸⁷ Ömer Türker, İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki ifadelerini, önceki açıklamalarına "ilave açıklamalar" olarak yorumlamaktadır. Ömer Türker, *İbn Sînâ'da Metafizik Bilginin İmkânı*, s.301

⁸⁸ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.467-468

Tûsî'nin bu ifadelerinden anlaşılmaktadır ki İbn Sînâ'nın, zorunlu ve zorunlular gibi itibara alınan yani bir tür zorunluluğa sahip olan, çoğunlukla gerçekleşen mümkün matlûplara örnek vermemesi, onların burhanda kullanılmalarının genel kabule mutabık bir durum olmasındandır. Önceki bölümlerde, genel Meşşâî kabulün bu yönde olduğunu ve *İşârât*'tan önce İbn Sînâ'nın da bu görüşte olduğunu ortaya koymuştuk. İbn Sînâ'nın, vücûdi matlûpları örneklendirmek istemesi ise, onların burhanda kullanılmalarının yaygın bir kabulü ihtiva etmiyor oluşu sebebiyledir. Yine Tûsî'nin, burhanda zorunlu ve çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin kullanılmasını, çoğunluğun görüşü olarak zikretmesi ve İbn Sînâ'nın, tam da bu görüşe karşı çıktığını belirtmesi de, İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta, azlıkla gerçekleşen mümkünleri, vücûdi matlûplar olarak burhana dahil ettiği yorumunu desteklemektedir.⁸⁹ Öyleyse vücûdilerin burhani araştırmada alınan matlûplar sınıflarına dahil edilmesi, İbn Sînâ'nın *İşârât* metninde ortaya koyduğu yeni bir görüştür. Bu görüşüyle İbn Sînâ, azlıkla gerçekleşen mümkün olguları da burhanın maddesine dahil etmiştir. İbn Sînâ'nın önceki metinlerinde yaptığı açıklamalar göz önüne alındığında, kendisinin de bu görüşe nihai keredede varmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda İbn Sînâ *İşârât*'ta, hem kendisinin önceki görüşünden hem de yaygın kabulden farklı bir görüşü dile getirmektedir.⁹⁰

İbn Sînâ'nın burhanın maddesi konusuyla ilgili nihai görüşünü şöyle ifade edebiliriz: Burhani araştırmaya zorunlu olsun ya da olmasın tüm olgu grupları konu olabilmektedir. Çünkü tüm olgu grupları hakkında, varlıkları ve yoklukları ile ilgili, kesin olmasa bile “doğru” olan vücûdi önermeler oluşturulabilmektedir. Bu bakımdan buradaki kesinlik, vücûdi önermelerin, *doğru olmaları bakımından kabulü zorunlu* önermeler olmalarıyla meydana gelmektedir. Yani olguyla ilgili kesinlik, olgunun maddesinde değil, o olgu hakkında oluşturulan önermenin hükmünden elde edilmektedir. İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta maddesi bakımından kıyasları ele aldığı bölümde, burhani kıyasların, *kabulü zorunlu* öncüllerden yapılan kıyaslar olduğunu belirtmesi de bunu göstermektedir.⁹¹ Kutbüddin Râzî de *el-Muhâkemât*'ta, İbn Sînâ'nın bu zorunluluk yorumunu “*kendilerinde ister mümkün ister zorunlu olsunlar, doğruluğu zorunlu olmak anlamındaki zorunluluk*” (كونها ضرورية الصدق سواء كان (كونها ضرورية الصدق سواء كان) olarak ifade etmektedir.⁹²

⁸⁹ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.466, 467

⁹⁰ Bunu İbn Sînâ'nın yakın selefi Farabi'den teyit etmek mümkündür. Farabi çoğunlukla gerçekleşenler dışındaki mümkünlerden ve vücûdilerden kesinlik elde edilemeyeceğini, bu sebeple burhani kıyasta kullanılmayacağını söylemektedir. Ali Tekin, *Varlık ve Akıl Aristoteles ve Farabi'de Burhan Teorisi*, s. 300

⁹¹ İbn Sînâ, *İşâretler ve Tembihler*, s.70

⁹² Kutbüddin Râzî, *el-Muhâkemât*, s.394

İbn Sînâ'nın, burhani kesinliğin kıyas düzeyinde nasıl gerçekleştiğine dair görüşü ise alıntılıdığımız pasajındaki şu ifadelerinden anlaşılmalıdır: “*Her soru cinsinin, o sorunun çözümünü veren kendine özgü öncülleri vardır, öyleyse burhanı kullanan kişi, ister açık ister karma olsun, zorunlu sonuçları zorunlu öncüllerden ve zorunlu olmayan sonuçları zorunlu olmayan öncüllerden çıkarır.*” Buna göre kıyas düzeyinde ele alındıklarında, kıyastan elde edilen hükümler olmaları bakımından bütün matlûp cinsleri, kendilerine uygun öncüller kullanılarak elde edilmektedir. Matlubun çoğunlukla, eşitlikle veya azlıkla olmasına nispetle, kendisine uygun öncüller kullanıldığında ve yine bu öncüllerin durumuna uygun bir sonuç elde edildiğinde kıyas, yakını sonuç vermiş olmaktadır. İbn Sînâ'nın burada, öncüllerin açık ya da karma olabileceğine dair ifadesini Tûsî şöyle açıklamaktadır: Burhan getiren kişi, bütün öncülleri zorunlu olduğunda, zorunlu sonuç elde etmektedir. Ancak zorunlu olmayan matlûpların elde edilmesi böyle değildir; zorunlu olmayan sonuçlar, tüm öncüllerin zorunlu olmamasıyla elde edilebildiği gibi bir öncülün zorunlu, diğer öncülün zorunlu olmamasıyla da elde edilebilmektedir.⁹³ Buna göre zorunlu sonuç, ancak iki öncülün de zorunlu olması şartıyla meydana gelmektedir. Bu şekilde her iki öncülün de kip ya da yüklem durumu bakımından aynı olması, öncüllerin açık olması anlamına gelmektedir. Böyle olan kıyaslarda hem sonucun kendisi hem de sonuçla öncüllerin uyumlu olması bakımından, iki katmanlı bir zorunluluk elde edilmiş olmaktadır. Öncüllerden birinin kipinin ya da yüklem durumunun diğerinden farklı olması ise öncüllerin karma olması anlamına gelmektedir. Karma öncüllerden ise zorunlu olmayan sonuçlar elde edilmektedir. İbn Sînâ'nın her sonucun kendisine özgü (يختص) öncüllere sahip olmasıyla kastettiği durum budur. Bu durumda zorunluluk sonuçta değil, kıyasın öncüllerinin ve sonucunun uyumunda ortaya çıkmış olmaktadır. Tûsî buna binaen, zorunlu olmayan hükmün zorunlu olmaması bakımından burhanda zorunlu bir sonuç vermeyeceğini belirtmektedir. Ancak zorunlu öncülün kullanıldığı bir kıyas zorunlu olmayan bir sonuç verebilir çünkü sonuç, öncüllerden değeri düşük olana (أخس المقدمتين) tabi olur/takip eder.⁹⁴

Tûsî bu noktada düşülebilecek bir hataya işaret etmektedir. Buna göre küçük öncülün mutlak(vücûdi) ya da mümkün; büyük öncülün ise zorunlu olmasıyla oluşturulan bir kıyastan yine zorunlu bir sonuç çıkarıldığı zannedilebilmektedir. Örneğin;

“Bütün insanlar gülendir

Ve bütün gülenler akıllıdır”

⁹³ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.468

⁹⁴ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.469

biçiminde kurulan bir kıyasın büyük öncülü zorunlu küçük öncülü ise mutlak(vücûdi) olmasına rağmen zorunlu sonuç vermesinden hareketle, öncüller karma olsa da sonucun zorunlu olabileceği iddia edilebilir. Tûsî bu kıyastan zorunlu sonuç çıkarılmasının ancak kıyasın sureti gereği olduğunu söylemektedir. Çünkü kıyasın maddesi dikkate alındığında kıyasın hatalı olduğu farkedilecektir; zira kıyastaki büyük öncül küçük öncülün illeti değildir. Gülmenin insan için varlığından, onun akıllı olmasına gidildiğinde, gülmenin ortadan kalktığı her durumda insanın akıllı olduğu hükmü de yanlışlanacaktır. Gülmenin insan için varlığı ancak onun akıllı olduğu bilindikten sonra bilinebilmektedir. Bu bakımdan Tûsî orta terimin “gülme” değil, “akıllı olmak” olması gerektiğini ima etmektedir. Tûsî, bu iki öncülün bu surette bir araya gelmesinin bir kıyas ifade etmediğini belirterek, bu iki öncülün ancak “iktiran” (birliktelik) sahibi olduğunu söylemektedir. Bu iktiran ise söz konusu sonucu doğurmamaktadır. Bu kıyasın maddesinde gerçekleşen hatayı daha ayrıntılı inceleyen Tûsî, gülmenin her bir insan için var olduğu bilgisinin duyu ile elde edilemediğini belirtmektedir. Çünkü duyu bilgisi ile külli bir hüküm elde edilememektedir. Bu hüküm ancak akla dayanılarak elde edilebilmektedir. Akıl da bu hükme, gülmenin insan için var olmasını gerektiren illetine isnat ederek ulaşmaktadır. Yani akıl, bu gülmeyi meydana getiren illeti “akıl” olarak tespit etmektedir. Bu şekilde gülmenin illetini tespit ettiği için yakını bir hükme ulaşmış olmaktadır. Ardından bu illeti her bir şahsa kıyas ederek (المقارنة) tümel hükme ulaşmaktadır. Akıllı olmak illetinin bulunduğunu tespit ettiği her şahsa, gülme olgusunu da kesin bir şekilde isnat edebilmektedir. Bu sebeple insanın gülen olduğu hükmü, onun akıllı olduğu hükmünden sonra elde edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu kıyas, bu sonucun illeti değildir.⁹⁵

Tûsî burada söz konusu kıyasla ilgili bir noktaya daha dikkat çekmektedir. Zikrettiği bu kıyas doğru olmasa bile, bu olgu hakkında kurulacak başka bir kıyasın burhana uygun olabileceğini belirtmektedir: Eğer gülmenin, insanın akıllı olmasından başka bir illetinin olduğu farz edilirse ve bu illete dayanılarak küçük önermedeki bütün insanların gülen olduğu hükmü yakını kabul edilirse, küçük önermenin hükmü şu sözdeki itibara benzetilerek alınmış olur: “Bütün insanlar, onun bazı vakitlerde gülen olmasının illeti olan bir tür tabiata sahiptir”. Yani illetin ne olduğu henüz tespit edilememiş olsa bile, bir illetin var olduğu tespit edilmiş olabilir. Bu durumda ne olduğu henüz bilinmiyor olsa da, olgunun bir illetle meydana geliyor olduğunun tespit edilmiş olması, zorunlu bir hüküm elde ettiğimiz anlamına gelmektedir. Tûsî bu itibarla alındığında bu hükmün vücûdi değil zorunlu olacağını belirtmektedir.⁹⁶

⁹⁵ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.468

⁹⁶ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.469

Tûsî'nin ele aldığı bu itibarın tecrübi bilginin içeriğiyle olan ilişkisi dikkat çekmektedir. Buna göre insanların sürekli olarak değil, ama çoğunlukla güldüğü tecrübe edilmektedir. Gülme olgusu tekrar tekrar tecrübe edilerek onun tesadüfi olmadığı idrak edilmektedir. Akıl bu olgunun insanda çoğunlukla gerçekleşmesine dayanarak, onun bir illet sebebiyle meydana geldiğini düşünerek illet araştırmasına girişecektir. Yani gülmenin insanın zati arazı olduğu tespit edilmiş olacaktır. Gülmenin bir illetle meydana geldiğine dair akılda bulunan bu hükümle, tecrübe süreci devam edecektir. Tecrübe yöntemiyle, gülmenin illetinin akıl olduğuna doğrudan ulaşılamasa bile, bir illetin var olduğu hükmü ile araştırma yapılmış olacaktır. Bu da Tûsî'nin işaret ettiği ikinci itibarda oluşturulan hükümle örtüşmektedir. Bu bakımdan Tûsî'nin işaret ettiği ve zorunluluğun elde edilebileceğini söylediği itibar, tecrübi yöntemle elde edilen hüküm olmaktadır.

Bu açıklamalardan, İbn Sînâ'nın burhani kesinlik ile ilgili ortaya koyduğu görüşü de belirginlik kazanmış olmaktadır. Buna göre önerme düzeyinde burhani kesinlik "*maddesi ister zorunlu ister mümkün olsun, doğruluğu zorunlu olmak*" anlamında; kıyas düzeyinde ise "*öncüller doğru olduğunda, öncüllerin sonuçla ilişkili olması*" anlamında bir kesinliktir. Öyle görünmektedir ki bu kesinlik anlayışı, azlıkla gerçekleşenler de dahil olmak üzere, tüm mümkün gruplarının varlık bakımından burhana konu olabilmesini mümkün kılmaktadır. Bu da varlık bakımından alınan mümkün olguların, hükümlerinin doğru olması bakımından vücûdi önermeler formunda ifade edilmesiyle gerçekleşmektedir. Bu görüşüyle İbn Sînâ, uygulamaya yönelik bilimlerde yapılan pratik araştırmada, hangi tür olgular ele alınıyor olursa olsun, kesinliğin elde edildiğini söylemiş olmaktadır. Bu şekilde İbn Sînâ, teorik araştırmada elde edilen kesinliğin, aynıyla pratik araştırma sahasında da elde edilebiliyor olduğunu ortaya koymuş olmaktadır.

C. İbn Sînâ'nın Konuya Katkısı Bakımından Burhani Kesinlik Hakkındaki Nihai Yorumu

Önceki bölümde İbn Sînâ'nın mümkün olguların burhana konu olmasıyla ilgili *İşârât*'taki yorumunun, önerme ve kıyas düzeyinde gerçekleşen kesinlik şartlarıyla ilgili bir yorum olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Bu bölümde ise İbn Sînâ'nın bu yorumunu, konuyla ilgili önceki eserlerinde yaptığı açıklamalarıyla karşılaştırmalı olarak ele almaya çalışacağız. Bu karşılaştırma ile İbn Sînâ'nın, burhani kesinlik yorumunu nasıl belirginleştirdiğini ve bu meseleye yaptığı nihai katkıyı ortaya koymaya çalışacağız.

İbn Sînâ *İşârât*'ta, maddesi yönünden burhanın kesinliği konusunda meydana gelen şüphenin, Aristoteles'in burhan tanımının nasıl anlaşılacağıyla ilgili olarak ortaya çıktığına vurgu yapmaktadır:

"وانما قال ذلك من قال من محصلى الاولين على وجه غفل عنه المتأخرون وهو انهم قالوا ان المطلوب الضروري يستنتج في البرهان من الضروريات وفي غير البرهان قد يستنتج من غير الضروريات ولم يرد غير هذا او أراد ان صدق مقدمات البرهان في ضرورتها او إمكانها او اطلاقها صدق ضروري

“Ancak bu konuyu ilk dönem mantıkçılarından uzmanlar, sonraki mantıkçıların anlayamayacağı bir tarzda dile getirdiler. İlk dönem mantıkçıları ‘yalnızca burhanda zorunlu sonuçlar zorunlu öncüllerden çıkar ve burhanın dışında bazen sonuçlar, zorunlu olmayan öncüllerden çıkarılır’ deyip bundan başka bir şey ileri sürmediler. Veya zorunlu, mümkün ya da mutluluklarına göre burhanın öncüllerinin doğruluğunun, zorunlu doğruluk olduğunu açıklamak istediler.”⁹⁷

Anlaşılmaktadır ki Aristoteles burhanı, zorunlu öncüllerden meydana getirilmiş bir kıyas olarak tanımladıktan sonra bazı mantıkçılar, burhani zorunluluğu iki anlama gelecek biçimde ifade etmişlerdir. Fahreddîn Râzî de *Şerhu'l-İşârât*'ta ilk dönem mantıkçıların, “burhan getiren kişi yalnızca zorunlu önermeleri kullanır” ifadesini iki farklı anlamda anlaşılacak şekilde kullandıklarını belirterek bu iki anlamı şöyle açıklamaktadır: İlk olarak burhanda yalnızca maddesi zorunlu önermelerin kullanıldığını, maddesi zorunlu olmayan önermelerin ise hitabet, cedel gibi burhan dışındaki diğer sanatların kıyaslarında kullanılması gerektiğini kastetmiş olabilirler. Ya da ikinci olarak burhani öncüllerin doğruluğunun, onların zorunluluğunda, imkânlarında, çoğunlukla olmaları ya da azlıkla olmalarında olduğunu, yani zorunluluklarının, hükümlerinin doğruluğunda olduğunu kastetmiş olabilirler.⁹⁸ Öyle anlaşılmaktadır ki bazı mantıkçıların bu ifadeyi ilk anlamda anlaması, doğa bilimlerinde burhani kesinliğin elde edilemediği meselesini de ortaya çıkarmıştır. Ancak İbn Sînâ'nın karşı çıktığı yorum da tam olarak budur, doğru yorum ikinci anlamda alınmasıdır.

Tûsî de *Şerhu'l-İşârât*'ta, burhan tanımındaki zorunluluk ifadesinin iki anlama gelebileceğine işaret etmektedir. Buna göre buradaki zorunluluk, burhani kıyasın sonucuna ve bazı öncüllerine kip olarak yüklenen zorunluluk olabilir. Ya da burhanın sonucunun ve öncüllerinin tümünün doğru olmasıyla ortaya çıkan “yakınlık” anlamındaki zorunluluk olabilir. Tûsî ikinci anlamdaki yakınlığı ifade eden zorunluluğun, hükme eklenen ikinci bir zorunluluk olduğunu belirtmektedir.⁹⁹ Buna göre öncüllerin maddesi mümkün olsa bile hükümlerinin doğru olması ve sonucun da öncüllerle uyumlu/ilişkili olması durumunda, kıyasta bir zorunluluk ortaya çıkmakta ve kıyasın hükmü kesinlik kazanmaktadır. Buna göre

⁹⁷ İbn Sînâ, *İşâretler ve Tembihler*, s.71

⁹⁸ Fahreddîn Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, nşr. Ali Rıza Necefzade, I, Tahran, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1384, s.349

⁹⁹ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.470

öncüller ister zorunlu olsun ister olmasın, hükümlerinde kendilerine uygun sonuç elde edildiğinde, ortadan kalkmayan bir zorunluluk meydana gelmektedir. Bu, yakını öncüllere, kip dışında eklenen ikinci bir zorunluluk çeşidi olmaktadır. Tûsî, İbn Sînâ'nın burhani zorunluluğu, işte bu anlama gelen zorunluluk çeşidi olarak yorumladığını söylemektedir.

Kutbüddin Râzî de *el-Muhâkemât*'ta sonrakilerin, zorunluluğu, imkânın karşıtı anlamındaki zorunluluk olarak yorumladıklarını belirtmektedir. İbn Sînâ'nın ortaya koyduğu zorunluluktan kastının ise “zorunlu olmayan hükme, yüklem(in devamı) şartıyla eklenen ikinci bir zorunluluk” (هي ضرورية الثانية الاحقة بالحكم لا ضرورة، بشرط المحمول) çeşidi olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰

İşârât şârihlerinin bu ifadelerinden anlaşılmaktadır ki İbn Sînâ, tartışmayı burhanın maddesinden çıkararak, önerme ve kıyas seviyesinde ele almış olmaktadır. Yani burhani zorunluluk, öncüllerin ve kıyasın maddesinde meydana gelen değil, öncüllerin hükümlerinin kabulü zorunlu, kıyasın da öncüllerinin ve sonucunun ilişkili olmasında meydana gelen ikinci bir zorunluluk çeşidi olmaktadır. Bu ikinci zorunluluk çeşidi, burhani kıyastan elde edilen kesin bilginin de dayanağı olmaktadır.

İbn Sînâ burhani kıyastaki kesinliğin, öncüllerin sonuçla ilişkili olması anlamına geldiğini söylediğine göre bu şartın gerçekleşmesi burhanın iki temel ilkesi olan zorunluluk ve zatilikle ilişkili olmaktadır. Nitekim İbn Sînâ'nın da *İşârât*'ta, burhani kesinliği bu iki ilke üzerine kurduğu görülmektedir.

Daha öncesinde ise İbn Sînâ *II. Analitikler*'de burhani kıyasın özelliklerini şöyle sıralamaktadır:

İlk olarak burhani kıyasın *öncüllerinin kıyasın sonucundan zat bakımından önce olması* gerekmektedir. Çünkü öncüller sonucun illetidirler. İlet malulden önce olduğu için öncüller akılda sonuçtan önce ve bu bakımdan daha açık ve daha iyi biliniyor olmalıdırlar.¹⁰¹

İkinci olarak öncüller *mutlaka sonuçla ilişkili olmak* zorundadırlar.

Üçüncü olarak burhani öncüller *zorunlu* olmalıdırlar.¹⁰²

Dördüncü olarak burhani öncüller *tümel* olmalıdırlar.

Beşinci olarak ise burhani öncüllerin yüklemeleri *zati yüklemeler* olmalıdır. Çünkü burhani araştırma illet araştırmasıdır ve konunun uzak (garib) arazları illet olamamaktadır.¹⁰³ *İşârât*'ta ise İbn Sînâ'nın tüm bu özellikleri ikiye indirdiği görülmektedir:

¹⁰⁰ Kutbüddin er-Râzî, *el-Muhâkemât*, s.394

¹⁰¹ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.53

¹⁰² İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.67-69

¹⁰³ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.72

"وإذا قيل في كتب البرهان ضروري فيراد به ما يعم الضروري المورد في كتب القياس وما يكون ضرورته مادام الموضوع موصوفاً بما وصف به لا الضروري الصرف ويستعمل في مقدمات البرهان المحمولات الذاتية على الوجهين الذين فسر عليهما الذاتي في المقدمات وأما في المطالب فإن الذاتية المقومة لا تطلب البتة وقد عرفت ذلك وعرفت خطأ من يخالف فيه وإنما يطلب الذاتيات بالمعنى الآخر."

"Burhan kitaplarında "zorunlu" dendiği zaman bununla sırf (mutlak) zorunlu değil kıyas kitaplarında varid olan zorunluyu ve konu nitelendiği şey ile nitelendiği sürece zorunlu olan şeyleri içine alan zorunlu kastedilir. Burhanın öncüllerinde zati yüklemeler; (Birinci Nehic 'de açıklandığı üzere) iki tarzda kullanılırlar ki öncüllerdeki zati bu iki tarza göre yorumlanır. Neticesi taleb edilen sorunlarda (metalib) kaim kılıcı zatiler kesinlikle taleb edilmez; şüphesiz sen bu konuyu ve bu konuya aykırı olanın yanlısını öğrendin. (Burhanda) zatiler ancak başka bir anlamda talep edilir."¹⁰⁴

Tûsî, İbn Sînâ'nın burhani kıyasın özelliklerini *İşârât*'ta iki ilkeye indirgemiş olmasının sebebini şöyle açıklamaktadır:

- Öncüllerin sonuçtan önce geliyor olması lime (illet) burhanına özgüdür. İnne (varlık) burhanı için geçerli değildir. Dolayısıyla öncüllerin sonuçtan önce geliyor olması mutlak olarak burhani kıyasa değil, yalnızca illet burhanına özgü bir özelliktir.
- Külli olmaları ise zorunluluk ve zatilik şartında bilkuvve olarak içerilmektedir.
- Bütün vakitlerde geçerli olmak ise hükmün zorunlu olmasında içerilmektedir.¹⁰⁵

Buna göre nihai tahlilde burhani kesinlik, zorunluluk ve zatilik özelliklerinde toplanmış olmaktadır. Öyleyse öncüllerin sonuçla ilişkili olması anlamındaki kesinlik de bu iki özellikte ortaya çıkıyor olmalıdır. Bu bakımdan İbn Sînâ'nın burhani zorunluluk ve zatilik hakkındaki görüşünü ele almamız gerekmektedir.

İbn Sînâ burhani zorunluluğun sırf (mutlak) zorunlu değil, kıyas kitaplarında zikredilen zorunlu ile konu nitelendiği şey ile nitelendiği sürece gerçekleşen zorunluluğu kapsayan bir zorunluluk olduğunu belirtmektedir. Mutlak zorunluluk; mutlak varlık, mutlak yokluk ve yüklem konuya nispetinin ezelden ebede olması anlamındaki zorunluluktur. Kıyas kitaplarında zikredilen zorunluluk ise "konunun mevcut olduğu bütün zamanlarda yüklem devam etmesi" ile meydana gelen zorunluluktur. Burhan kitaplarında zikredilen zorunluluk ise "konunun zati mevcut olmaya devam etsin ya da etmesin konunun nitelendiği şey ile nitelenmesinin devam etmesi" ile meydana gelen zorunluluktur.¹⁰⁶ Buna göre burhani zorunluluk, diğer iki zorunluluğu da kapsayan daha üst bir zorunluluk anlamı olmaktadır.

Ancak İbn Sînâ *II. Analitikler*'de, konunun nitelendiği şey ile nitelenmesinin devam etmesi anlamındaki, yani yüklem devamı şartıyla meydana gelen zorunluluğun, diğer bütün

¹⁰⁴ İbn Sînâ, *İşâretler ve Tembihler*, s.71

¹⁰⁵ Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.472

¹⁰⁶ Fahreddîn Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, s.350

zorunluluk türlerinde içerildiğini belirterek, bu sebeple zorunluluğun bu türünün, “zati gereği zorunlu olan burhani sonuçların çıkarılmasına katkısı olmadığını” söylemektedir. Bu tür zorunluluğun, maddesi çoğunlukla gerçekleşen mümkün öncüllerden mümkün sonuçların çıkarılmasına katkı sağladığı için ayrıca zikredildiğini belirtmektedir.¹⁰⁷ İbn Sînâ'nın bu ifadesi *İşârât* öncesinde, burhanda varlık bakımından sadece çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin alınabileceği görüşüyle uyumludur. Ancak İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta azlıkla gerçekleşen mümkünlerin de burhanda varlık bakımından alınacağını kabul ettiği göz önüne alındığında, nihai tahlilde bu türlü zorunluluğun tüm mümkünlerin burhanda varlık bakımından alınmasına yani vücûdi önermelerin burhanda kullanılmasına katkı sağlıyor olması gerekmektedir.¹⁰⁸ Bu bakımdan “konunun nitelendiği şey ile nitelenmesinin devam ettiği sürece” meydana gelen zorunluluk çeşidi burhani zorunluluğu ifade ettiği için bu şart gözetilerek, maddesi zorunlu olmayan her türlü olgudan kesin bilgi elde edilebiliyor olmaktadır. Örneğin azlıkla gerçekleşen bir olgu araştırılıyorken, konuya ilişkin yüklem nadiren gerçekleşiyor olsa bile yalnızca gerçekleştiği süre ile kayıtlanmış olacaktır. Ve bu kayıt eklenmiş olarak elde edilen bilgi de kesin bilgi olacaktır. Bu bakımdan söz konusu burhani zorunluluk, vücûdi önermelerin burhani kıyasta kullanımına katkı sağlamış olmaktadır.

Bu zorunluluk yorumu vücûdi önermelerin burhanda kullanımına imkân veriyor olduğuna göre, burhani kesinliğin ikinci ilkesi olan zatilik de benzer bir sonuca ulaşmaya imkân veriyor olmalıdır. Bu noktada İbn Sînâ'nın zati yüklemeler hakkında yaptığı açıklamaları ele alacak olursak:

Zatinin iki anlamı vardır: Birincisi “o nedir” sorusunun cevabında söylenen ve o şeyin cinsi, cinsinin cinsi, faslı ve cinsinin faslı gibi, şeyin zatını var kılan her şeydir. Bu zatiler konuya yüklem yapıldığında tanımları meydana getirirler ve tanımlar da ilimlerde ilkeler olarak alınırlar. Ancak kurucu zatiler burhanda matlûp olarak alınmamaktadırlar. Fahreddîn Râzî kurucu zatilerin burhanda araştırılmamasının iki sebebi olduğunu söylemektedir: İlki konunun mahiyetinin tam olarak bilinmiyor oluşudur. Kurucu zatilerin oluşturduğu mahiyet, ancak bazı arazlarının bilinebildiği durumlarda matlûp olarak alınabilmektedirler. Mahiyetin bazı arazlarının bilinebildiği durumlarda, bu arazlar üzerinden söz konusu mahiyet burhani araştırmaya konu edilebilmektedir. Râzî'ye göre nefsin mahiyetinin araştırma konusu yapılabilmesi böyledir. Mesela beden için hareketin ilkesi olmak, nefsin arazlarından biridir ve nefis ancak böylesi arazları üzerinden araştırılabilir. ¹⁰⁹ İkincisi ise mahiyetin sübutunun

¹⁰⁷ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.69

¹⁰⁸ Ömer Türker, *İbn Sînâ'da Metafizik Bilginin İmkânı*, s.302

¹⁰⁹ Bu konuya aynı örnek üzerinden Tûsî de değinmektedir; Nasîrüddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, s.473

matlûp olamayıp, sübutunun illetinin matlûp olabilmesidir. Mesela insanın cisim olmasının bilinmesi, ancak cismin ona yüklenmesinin illetinin bilinmemesi böyledir. Burada “canlı” orta terim yapılır ancak bu kıyasta sonucun yüklemi yine konu için kurucu zati olur. Bu fark edildiğinde, her iki öncülün yüklemine de birlikte kurucu zati olmaması gerektiği anlaşılır. Ancak büyük ya da küçük öncülden sadece birinin yüklemi kurucu zati olabilmektedir.¹¹⁰

Zatinin ikinci anlamı ise bir şeye zatından dolayı ilişen özelliklerdir. Burhani araştırma faaliyeti bizatihi konunun zati arazlarının tespiti ve onların konuya yüklem yapılması işlemidir. Çünkü zati arazlar bir illet aracılığı ile konuya ilişmektedirler. Konuya ilişmelerinin illeti tespit edilebildiği için onların araştırılması burhani bir araştırma olmaktadır.¹¹¹ İbn Sînâ II. Analitikler’de zati arazların, “şeyin zatına veya şeyin zatının cinsine özel/özgü arazlar olduklarını ve şeyin zatının veya şeyin zatının cinsinin mutlak ya da mukabillik yoluyla onlardan yoksun kalamadığı” arazlar olduklarını belirtmektedir. Bunun sebebi elbette bu arazların illetlerinin şeyin zati ya da zatının cinsi olması sebebiyledir. Bu arazlar “ya konunun tanımında alınan ya da konu ve konunun kurucu unsuru olan bir şeyin onun tanımında alındığı” arazlardır ve İbn Sînâ her burhani yüklemde de onlardan oluşması gerektiğini söylemektedir.¹¹²

Konuya ilişen ama konunun zatından kaynaklanmayan diğer özellikler ise uzak (garib) arazlardır. Uzak arazlar konuya bir illet nedeniyle ilişmemektedirler. Onlar başka birçok konuya da ilişebildikleri için bir konuda bulunmalarının nedeni (illeti) tespit edilememektedir. Bu sebeple İbn Sînâ uzak arazların burhani araştırmaya konu olamadığını söylemektedir.¹¹³ Dolayısıyla kurucu zatiler ile uzak arazlar burhani araştırmaya konu olamazlarken; zati arazlar burhani araştırmanın içeriğini oluşturmaktadır.

Ancak bu noktada burhani kesinliğin “konu nitelendiği şey ile nitelendiği sürece gerçekleşen zorunluluk” olduğu göz önüne alındığında, uzak arazların da burhani araştırmaya dahil edilebileceği anlaşılmaktadır. Çünkü konuya özgü olmasa ve uzak araz olsa dahi, o özellik konuya iliştiğinde bu nispet, o özelliğin konuya nispeti devam ettiği sürece konuda mevcut olduğunun bildirilmesi bakımından vücûdi bir önerme formunda ifade edilebiliyor olmaktadır. Böyle bir önerme burhanda kullanıldığında da zorunlu olmasa bile doğru olması bakımından kesin hükme sahip bir önerme kullanılmış olmaktadır. Bu ilişki dikkate alındığında İbn Sînâ’nın yüklemde devam şartıyla meydana gelen zorunluluğu burhani zorunluluk olarak

¹¹⁰ Fahreddin Râzî, *Şerhu'l-İşârât*, s.350-351

¹¹¹ İbn Sînâ, II. *Analitikler*, s. 72-73

¹¹² İbn Sînâ, II. *Analitikler*, s.74

¹¹³ İbn Sînâ, II. *Analitikler*, s.79

kabul etmesi, aslında zatiliğin alanını genişletmiş olduğu anlamına gelmektedir. Çünkü burhani zorunluluk yüklem devamı şartıyla meydana geliyorsa, azlıkla gerçekleşen bir olgu da konuya nispetinin devam etmesi şartıyla kesin bir şekilde bilinmiş olacaktır. Bu açıdan zati yüklem sadece konuya özgü durumlar olmaktan çıkmaktadır. Ve birçok konuya ortak olarak yüklenebilen, bu yüzden de uzak araz olarak kabul edilen durumlar da burhan teorisi içinde zorunluluk ifade etmiş olmaktadır. Yani uzak arazlar, yüklem devamı şartıyla konuya özgü arazlar olarak alınmış olmaktadır. Bu yorumun İbn Sînâ'nın İşârât öncesinde II. Analitikler'de bahsettiği, uzak arazların konuya özgü hale getirilmesi konusuyla uyumlu olduğu görülmektedir. Konuyu tıp biliminin araştırma sahasından örnek vererek açıklayan İbn Sînâ, tıbbın insan bedenini zati arazları -mesela hastalıklar- yönünden incelediğini belirtmektedir. Ancak insana uzak araz olarak ilişen karalık ve hareket gibi yönlerden incelememektedir. Çünkü karalık insan bedenine, bileşik cisim olması; hareket ise doğal cisim olması bakımından ilişmektedir. Bu sebeple tıp bilimi insan bedenini bu açılardan incelediğinde doğa bilimiyle karışmakta ve kendi alanından çıkmış olmaktadır. Karalık ve hareket etmek, cisim olan başka birçok konuya da ilişmektedir, bu yüzden insana özgü arazlar değildir. Mesela kargaya ve masaya da karalık yüklem yapılabilmektedir. Bu sebeple karalık ve hareket etmek, konusu insan bedeni olan tıp biliminde incelenmemekte ve konusu cisim olan daha üst bir ilimde yani doğa biliminde incelenmektedir. Ancak İbn Sînâ bu uzak arazların bir yönden konuya özgü hale getirilebileceğini söylemektedir. Mesela karalık, herhangi bir insana ilişen karalık olarak değil de, “*bir durumda bulunan ve bu durumda bulunduğu insana ilişen karalık*” olarak alınırsa ve bu yönden insana yüklenirse, karalık insana özgü hale getirilmiş olmaktadır. İbn Sînâ böyle yapıldığında, yalnızca bir nispetin özelleştirilmiş olmadığını bilakis özel bir durumun, nispetin özelleştiği o özel şeye tahsisi olduğunu belirtmektedir.¹¹⁴ Bu durumda uzak araz bir yönden konuya özgü hale getirilmiş olmakta ve özelleştirildiği yön dikkate alınarak konuyla ilişkili yapılmış olmaktadır. İbn Sînâ'nın yine uzak arazların bilimsel matlûplar olarak alınamayacağını ama konuyla özelleşmeleri bakımından alındıklarında uzaklıklarının gideceğini söylemesi, bu açıklamalarını destekler görünmektedir. Uzak arazların ancak konuyla veya konunun cinsiyle veya cins gibi olanla ilişkili olduklarında özelleşmiş olacaklarını ve böylece genel için genel özel için özel olacaklarını belirten İbn Sînâ, böyle olduklarında uzak arazların da burhanda alınabileceğini

¹¹⁴ İbn Sînâ, II. Analitikler, s.80

belirtmektedir. Böyle olmayıp mutlak olarak alındıklarında ise burhanda kullanılamamaktadırlar.¹¹⁵

İbn Sînâ'nın uzak arazları burhana dahil etmesi, yine *II. Analitikler*'de arazi öncüllerin zorunlu bir şeyi sonuç vermese de zorunlulukla sonuç verdiklerini açıklamasıyla da ilişkilendirilebilmektedir. İbn Sînâ zorunlu sonuç vermek ile zorunlulukla sonuç vermek arasında ayırım yaparak, her kıyasın zorunlu olarak sonuç verdiğini ama her kıyasın zorunlu bir sonuç vermediğini söylemektedir. İbn Sînâ'ya göre bir kıyas zorunlulukla sonuç veriyor olmasına rağmen zorunlu bir sonuç vermiyorsa bile faydadan yoksun değildir. Bu fayda şeyin, sebebini bilmediğimiz için kesin bir şekilde olmasa bile, varlığını bilmektir. Çünkü şeyin var olduğu tespit edilince onun hakkında burhan da bulunabilmekte (yani illet tespiti yapılabilmekte) ve onun niçinliğinin künhü açığa çıkarılabilmektedir.¹¹⁶ İbn Sînâ *İşârât*'ta vücûdi durumları da burhani araştırmaya dahil ettiğine göre aslında arazi öncüllerin de zorunlulukla sonuç verebiliyor olması gerekmektedir. Bu da yüklem devamı şartıyla meydana gelen zorunluluğu burhani bir zorunluluk olarak ortaya konmuş olması sebebiyledir. Bu durumda konuya nispet edilen araz uzak araz olsa dahi, nispetin devam ettiği sürece zorunluluk meydana geliyor olacaktır.

Dolayısıyla İbn Sînâ'nın, konuyla ilişkili olmayı bu şekilde genişletmiş olması, *İşârât*'taki vücûdi önermelerin burhanda kullanılması hakkındaki açıklamalarıyla uyumlu görünmektedir. Kendisinin vücûdi önermelere *İşârât*'ta vermiş olduğu örnek üzerinden mesele ele alınacak olursa: Gezegenlerin yakınlaşma ve uzaklaşma durumları incelendiğinde, yakınlaşma ve uzaklaşmanın, gezegenlerin zati arazi olmadığı açıktır çünkü başka birçok konuya yüklem olabilmektedirler. Ancak yakınlaşma ve uzaklaşma, gezegenlere ilişkin vücûdi bir durum olarak alınır ve önermede yüklem yapılırsa, bu olgunun varlığını bildirmek amacıyla vücûdi bir önerme kurulmuş olur. Yüklem uzak araz olsa da, önermede "özne nitelendiği şey ile nitelendiği sürece gerçekleşen zorunluluk" meydana gelmiş olacaktır. Bu bakımdan buradaki yakınlaşma ve uzaklaşma durumu herhangi bir gezegene ilişmesi bakımından değil belli bir gezegene belli bir yönde ya da vakitte ilişkin durumlar olarak incelenecektir. Bu şekilde yüklem konuya özgü olarak alınmış olacaktır. Elde edilen bu vücûdi önerme, burhani anlamda kesinlik ve doğruluk içerecek ve burhani kıyasta da kullanılabilecektir. İbn Sînâ'nın burhani zorunluluk ve zatilikle ilgili bu yorumları, nihai tahlilde zorunlu olsun ya da olmasın her türlü

¹¹⁵ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.79

¹¹⁶ İbn Sînâ, *II. Analitikler*, s.100

olguyu, vücûdî önermeler formunda “özenin nitelendiği şey ile nitelendiği sürece” meydana gelen kesinlik kapsamına dahil ettiğini ortaya koymaktadır.

Buradan anlaşılmaktadır ki İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta ortaya koyduğu burhani kesinlikle ilgili nihai yorumu, önceki metinlerindeki görüşleriyle çelişmemektedir. Ancak önceki metinleriyle karşılaştırıldığında daha belirginleşmiş olduğu görülmektedir. *İşârât*'ta burhani kesinliği zorunluluk ve zatilik üzerine kuran İbn Sînâ'nın, bu iki ilke hakkında önceki metinlerinde yaptığı açıklamaların, sonradan azlıkla gerçekleşen mümkünleri de burhana dahil etmesine imkân verdiği görülmektedir. İlk dönem mantıkçıların burhanın maddesini dikkate alarak ele aldığı bu meseleye, İbn Sînâ önerme düzeyinde yüklem devamı şartıyla, diğer bir ifadeyle doğruluğu zorunlu olmak şartıyla; kıyas düzeyinde ise öncüllerin sonuca özgü olması şartıyla meydana gelen bir kesinlik anlayışıyla katkı yapmış olmaktadır.

İbn Sînâ'nın bu nihai burhan yorumunun, sonraki süreçte de *İşârât* geleneği üzerinden kabul gören yorum olduğu görülmektedir. Kutbüddîn Râzî'nin *el-Muhâkemât*'ta konuyla ilgili ifadeleri buna örneklik teşkil etmektedir:

"اعلم أن البرهان لما كان مفيداً لليقين وجب أن يكون مادته اليقينية وهي القضايا الواجب قبولها سواء كان ضرورة أو ممكنة ووجب أن يكون ضرورتها يقينية الإنتاج."¹¹⁷

“Bil ki, burhan yakını sonuç veren olursa maddesinin yakınlıktan olması gerekir ki bu ister zorunlu ister mümkün olsun kabulü zorunlu önermeler demektir. Ve aynı şekilde burhanın zorunluğu yakını sonuç vermesidir.”

Kutbüddîn Râzî'nin bu ifadeleri göstermektedir ki, İbn Sînâ'nın kesinlik yorumuyla, sonraki dönemde burhanın maddesi konusundaki anlayış da dönüşüme uğramıştır. Önceden maddesi bakımından burhanın durumu, kesinliğin elde edilmesi için önemli bir faktör olarak görülürken, İbn Sînâ'dan sonra önemsizleşmiş olmaktadır. Artık burhani kesinlik (yakınlık), burhanın maddesinden bağımsız olarak, önerme ve kıyas düzeyinde gerçekleşen bir kesinlik olmaktadır. Bu bakımdan İbn Sînâ'nın meseleye nihai katkısı, Kutbüddîn Râzî'nin ifadelerinde özetlenmiş olan bu kesinlik yorumu olmaktadır. Buna göre burhanın maddesi ne olursa olsun, tecrübe yönteminin kesinliğine dayanılarak, bu yöntemle elde edilen tüm öncüller yakını, yani kabulü zorunlu öncüller olmaktadır. Dolayısıyla ister azlıkla ister çoğunlukla olsun, tecrübe alanına giren tüm olgular, kabulü zorunlu olmaları bakımından kesinlik içererek, burhanın maddesine dahil edilmiş olmaktadır. Bu kesinlik yorumu, burhani araştırmanın alanını da genişletmiş olmaktadır. İbn Sînâ'dan önce burhanın maddesinin, sadece zorunlular ve

¹¹⁷ Kutbüddîn er-Râzî, *el-Muhâkemât*, s.386

çoğunlukla gerçekleşenler olduğu kabul edilmişken; İbn Sînâ *İşârât*'ta ortaya koyduğu burhan yorumuyla, azlıkla gerçekleşen mümkünleri de burhanın maddesine dahil etmiş olmaktadır. Bu bakımdan İbn Sînâ, doğa bilimlerinin altındaki tüm bilimlerin araştırma alanında burhani kesinliğin elde edilebildiğini ortaya koyarak, doğa bilimlerinin tümüne kesin bilimler arasında yer açmıştır.

Bu bölümde aktardıklarımız, İbn Sînâ'nın burhani kesinliği süreç içerisinde nasıl ele aldığı ortaya koymaktadır. Önceki metinlerinde genel Meşşâî kabule mutabık olarak, burhani kesinliğin elde edilmesi için maddesinin zorunlular ve çoğunlukla gerçekleşenlerden olması gerektiğini söylemiştir. Çünkü mümkünler arasında yalnızca çoğunlukla gerçekleşenler “bir tür zorunluluğa” sahiptir. Ancak mümkün maddelerin, burhanda imkân ve varlık bakımından olmak üzere iki yönden ele alınabileceğini söyleyen İbn Sînâ, azlıkla gerçekleşenler de dahil olmak üzere tüm mümkün gruplarının imkân yönünden burhanda alınabileceğini söylemiştir. *İşârât*'ta ise azlıkla gerçekleşen mümkünlerin varlık bakımından da burhanda kullanılabileceğini belirtmiştir. İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki bu iddiası, Nasîrüddîn et-Tûsî'nin yaptığı açıklamalar üzerinden belirgin bir şekilde anlaşılmaktadır. Tûsî'nin vücûdi önermelerin bilimsel matlûplar olarak nasıl alındığı hakkındaki açıklamaları, İbn Sînâ'ya göre uygulamaya yönelik pratik araştırma sahasında da azlıkla gerçekleşen mümkünlerin varlık bakımından alınabildiğini göstermektedir. İbn Sînâ bunu, *İşârât*'ta ortaya koyduğu burhani kesinlik yorumuyla yapmıştır. *İşârât* şârihlerinin, önermesel ve kıyasi düzeyde ifade ettikleri bu kesinlik yorumunu, burhani kıyasa eklenen ikinci bir zorunluluk çeşidi olarak belirttikleri görülmektedir. Bu ikinci zorunluluk çeşidi, önerme düzeyinde “maddesi ister zorunlu ister mümkün olsun, kabulü zorunlu olmak”, kıyasi düzeyde ise “öncüllerin sonuçla uyumlu olması” anlamındaki zorunluluktur. İbn Sînâ'nın, azlıkla gerçekleşen mümkünleri bu zorunluluk yorumu ile burhana dahil edebildiği anlaşılmaktadır. İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki burhani kesinlik yorumu, önceki metinleriyle karşılaştırıldığında şu sonuçlar ortaya çıkmıştır:

1. İbn Sînâ'nın *II. Analitikler*'de, yüklem devamı şartıyla meydana gelen zorunluluğun, yalnızca maddesi çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerden yine mümkün sonuçların çıkarılmasına katkı sağladığını belirtmesine rağmen, *İşârât*'ta ki yorumu, bu türlü zorunluluğun, azlıkla gerçekleşen maddelerden burhani kesinlik elde edilmesine de katkı sağladığını ortaya koymaktadır.
2. İbn Sînâ'nın *II. Analitikler*'de burhani yüklem olan zatilerin alanını genişletmiş olması da, azlıkla gerçekleşen mümkünleri burhana dahil etmesine imkân vermiştir. Konuyla ilişkili hale getirildiğinde, uzak arazların da zati yüklem haline

geleceğini söyleyen İbn Sîna'nın bu açıklaması, azlıkla gerçekleşen mümkünlerin de burhanda alınabileceğini ortaya koymaktadır.

İbn Sîna'nın metinleri arasında yapılan karşılaştırma sonucunda elde edilen bu sonuçlar, İbn Sîna'nın konuyla ilgili açıklamalarının bir çelişki içermediğini göstermektedir. Ancak İbn Sîna'nın, konuyla ilgili görüşlerini zamanla belirginleştirdiği ve nihai haliyle *İşârât* metninde ifade ettiği sonucunu ortaya koymaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜMKÜN OLGULARIN DOĞA BİLİMLERİNE UYGULANMASI: KİTÂBÜ'L-HAYEVÂN ÖRNEĞİ

Önceki bölümlerde mümkün olguların burhana konu olması meselesini İbn Sînâ'nın nasıl ele aldığını ve konuya yaptığı nihai katkıyı ortaya koymaya çalıştık. Bu bölümde ise İbn Sînâ'nın konuyla ilgili görüşlerinin, kendi bilimsel çalışmalarındaki izdüşümlerini tespit etmeye çalışacağız. İbn Sînâ doğa bilimlerinin her dalında eser vermiş bir filozoftur. Bu bakımdan mümkün olguların burhana konu olup olamayacağı meselesinin tatbikini de ayrıntılı olarak onun eserlerinde takip etmek mümkündür. Özellikle İbn Sînâ'nın filozof olmasının yanında bir de tabip olması, onun bu meseleye dair ilgisini anlaşılır kılmaktadır. Nitekim uygulamaya yönelik araştırma yapan ve mümkün olguların kullanıldığı bilimlerin başında tıp gelmektedir.

İbn Sînâ'nın konuyla ilgili görüşüne kendi çalışmalarında ne kadar yer verdiğini tespit etmek amacıyla, onun felsefi sistemini en hacimli ve sistemli bir şekilde ortaya koyan *Şifâ* külliyyatının doğa bilimleri kısmından bir kitabı ele alacağız. *Şifâ* külliyyatı, mantık, doğa bilimleri, matematik bilimler ve metafizik olmak üzere klasik felsefenin bütün araştırma alanları hakkında İbn Sînâ'nın müstakil olarak yazmış olduğu metinleri içermektedir. Bu külliyyattan ele alacağımız metin *Kitâbü'l-Hayevân*'dır. Bu eseri seçmemizin sebebi metnin, hem doğa bilimlerinden olup hem de uygulamalı bir araştırma sahasına sahip olan ve bu bakımdan mümkün olguları içeren bir araştırma alanı hakkında olmasıdır. Mümkün olguların burhana konu olup olamayacağı tartışmasının, teorik bir araştırma alanıyla birlikte uygulamalı bir araştırma alanına da sahip olan doğa bilimleri ile ilgili olduğunu önceki bölümde ortaya koymuştuk. İlk olarak bu metnin araştırma alanını ve içeriğini belirginleştirecek, ardından kullanılan araştırma yöntemini ele alacağız. Bunun akabinde İbn Sînâ'nın bu metninde mümkün olguları kendi burhani kesinlik anlayışına uygun kullanıp kullanmadığını ortaya koymaya çalışacağız.

A. Kitâbü'l-Hayevân Metninin İçeriği

İbn Sînâ'nın “eş-Şifâ: Kitâbü'l-Hayevân” adlı eseri, hayvanları inceleyen araştırma alanı hakkındadır. İbn Sînâ bu eserini, Aristoteles'in de aynı araştırma alanı ile ilgili kaleme

aldığı eserlerini takip ederek oluşturmuştur.¹¹⁸ İbn Sînâ'nın eserinin büyük bir bölümünde - özellikle de canlıların sınıflandırılması bölümünde- Aristoteles'ten iktibaslar yaptığı ve onu takip ettiği görülmektedir. Bunun en büyük sebebi şüphesiz İbn Sînâ'nın, konu hakkında araştırma yapmak için Aristoteles kadar imkâna sahip olmamasıdır. Aristoteles'in, öğrencisi İskender'in oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan seferleri sayesinde birçok farklı canlı çeşidini öğrendiği ve çok geniş ve zengin bir hayvan çeşitliğine ulaşmış olduğu bilinmektedir.¹¹⁹ İbn Sînâ'nın ise böylesi bir imkâna sahip olmadığını biliyoruz. Dolayısıyla canlı çeşitleri ve onların sınıflandırılması konusunda Aristoteles'e bağlı kalması doğal karşılanmalıdır. Yine de yer yer İbn Sînâ'nın, kendi yaşadığı coğrafyada bulunan hayvanlardan ve o hayvanların bilinmeyen özelliklerinden bahsetmesi, kendisinin de yaşadığı coğrafyaya kayıtsız kalmadığını ve sınırlı seviyede de olsa gözlem ve inceleme gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır. İbn Sînâ'nın asıl bağımsız davrandığı alanın, canlıların fizyolojik yapısıyla ilgili bölüm olduğu görülmektedir. Buradaki birçok konuda Aristoteles'e bağlı kalmayıp kendi bilgilerini ortaya koyduğu, hatta yer yer Aristoteles'e itiraz ettiği ya da onun görüşünü yorumlama yoluna gittiği görülmektedir. Şüphesiz bunda İbn Sînâ'nın tabip kişiliğinin büyük katkısı bulunmaktadır. Onun tıp biliminde elde ettiği yetkinliği, canlıların içyapısı ve işleyişi konusunda oldukça dakik ve ayrıntılı olarak verdiği bilgilerde kendisini göstermektedir. İbn Sînâ, Aristoteles'e nispetle, zoolojiden daha çok tıp bilimiyle uğraşmıştır. Bu sebeple İbn Sînâ'nın zoolojiye bir biyologdan çok bir tabip olarak yaklaştığı ve tabip kişiliğini daha çok öne çıkardığı söylenebilir.¹²⁰ Bununla birlikte İbn Sînâ'nın tıp ve zooloji alanlarına olan ilgisi, onun mümkün olgular ve burhan tartışmasına gösterdiği ilgiyle de yakından alakalı görünmektedir. İbn Sînâ'nın hem metafizikçi anlamda filozof hem de uygulamaya dönük çalışmalar yapmak kaydıyla tabip kimliği, bu konuya bigâne kalamamasının en önemli sebebi olarak görünmektedir. Zira kendi kurduğu felsefi sistemi içerisinde, hem burhan teorisinin güçlü bir şekilde kullanıldığı teorik fizik, matematik ve metafizik gibi üst bilimler hem de uygulamalı yönleri de barındıran tıp ve canlılar bilimi gibi doğa bilimleri olan alt bilimlere dair eserleri bulunmaktadır. Bu durum göz önüne alındığında İbn Sînâ'nın mümkün olgular ve burhan tartışmasına dair ortaya koyduğu görüşün ve tavrın da ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Kitâbü'l-Hayevân, toplamda on dokuz makaleden oluşmaktadır. Makalelerin altında en azı bir en çoğu on beş olmak üzere alt fasıllar yer almaktadır. İbn Sînâ eserde hayvanları önce

¹¹⁸ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdulhalim Muntasır, Said Zayed, Abdullah İsmail, Kum: Menşürât-i Mektebet-i Âyetullah el-Mor'aşî el-Necefi, 1406, s.N

¹¹⁹ Mahmut Kaya, *İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 1983, s.176

¹²⁰ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.N

sınıflandırmaya tâbi tutmakta ardından belli özelliklerini incelemeye geçmektedir. İlk on makalenin, hayvanların belli yönlerden özelliklerinin ortaya konularak, bu özelliklerine göre sınıflandırılmasına ve birbirleri ile olan benzer ve farklı yanlarının açıklanmasına ayrıldığı görülmektedir. Buna göre hayvanlar; barınak tarzları, beslenme tarzları, beden özellikleri, birbirleri ile olan dostluk ve düşmanlık ilişkileri, çiftleşme ve üreme özellikleri vb. yönlerden sınıflandırılmaktadır. On ikinci makale ve sonrasında ise hayvan bedenlerinin meydana geldiği terkip ve bileşimler incelenmektedir. Buna inceleme kapsamında, hayvanların sahip olduğu; mizaçlar, organlar, bu organların şekilleri ve işlevleri, türlere göre incelenmekte ve benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmaktadır. İbn Sînâ'nın bu kısımda diğerlerine nispetle oldukça uzun ve ayrıntılı bir şekilde üzerinde durduğu konu, hayvanların üremeleri ve erkek ve dişinin üreme konusunda gösterdiği farklılıklardır. İbn Sînâ'nın bu konuda, Aristoteles ve Galen'in konuyla ilgili görüşlerini ele alarak eleştirdiği görülmektedir. Onun bazı noktalarda, Aristoteles'in görüşlerini yorumlamaya tabi tutarak Galen'in itirazlarına karşı savunduğu görülmektedir. İbn Sînâ'nın, birçok konuda Galene'e katılmakla birlikte, Aristoteles'in görüşünden de tamamen ayrılmak istemediği, bu sebeple her ikisinin görüşünü uzlaştırmaya çabaladığı görülmektedir. Yine bu bölümlerde İbn Sînâ, ele aldığı beyin, kalp, mide gibi organları ya da diş, köprücük kemiği ve damarlar gibi parçaları oldukça ayrıntılı bir şekilde tasvir etmekte, bedendeki yerlerini tespit etmekte ve işlevlerini açıklamaktadır. Ele aldığı bir organın, hayvan türlerine göre fiziksel ya da işlevsel olarak gösterdiği bir değişiklik varsa bu farklılıkları da açıklamaktadır.

B. Metinde Kullanılan Araştırma Yöntemi

Metnin içeriğini oluşturan zooloji, hayvanların belli özelliklerini tespit etme üzerine kuruludur. Ancak araştırmada tespit edilen bu özellikler, hayvanların zatlarından kaynaklanan özellikler olmalıdır. Çünkü Meşşâî bilim anlayışının gerektirdiği üzere, bir bilimsel araştırma alanı ancak bir sürekliliğe ve zorunluluğa sahip olan arazları yani zati arazları incelemelidir. Bu sebeple zoolojide de, türlerin zatlarına bağlı olarak ortaya çıkan özelliklerin tespitiyle ilgilenilmelidir. Öyleyse felsefi bilimler skalasında bulunan zoolojinin de, hayvanların zatlarından kaynaklanan arazları konu edinmesi zorunludur. İbn Sînâ hayvanların yapısındaki zorunlu fillerin üç çeşit olduğunu belirtmektedir: İlki bedenin beslenmesidir ve bu fiil tabii kuvvet sebebiyle meydana gelmektedir. İkincisi ise ruhun beslenmesi ve dengeli tutulmasıdır ki, bu fiil de hayvani kuvvet sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Üçüncüsü ise duyum ve hareket

fiildir ve bu fiiller de nefsanî kuvvet sebebiyle ortaya çıkmaktadır.¹²¹ İbn Sînâ hayvan türlerinin bedenlerinin bu kuvvetlere uygun olarak yaratıldığını ve türler arasında bu fiilleri meydana getiren organların mutlaka bulunduğunu söylemektedir. Ancak türlere göre yapılarının değişiklik gösterebildiğini de belirtmektedir. Yani bir türün, bu zorunlu fiilleri yerine getirebilecek şekilde kendi zatına uygun organlara sahip olduğunu söylemektedir. Öyleyse zooloji temelde bu üç tabiatın hayvan türlerinde meydana gelen fiillerinin tespit edilmesi üzerine kuruludur. Her türün, bu fiilleri hangi yapıda organlarla ve hangi şekillerde meydana getirdiği tespit edilmektedir. Peki bu özellikler, diğer teorik bilimlerin yönteminde olduğu gibi, araştırma konusu edilen şeyin, zatının gerektirdiği ilişkiler olarak, genel(tümel) bir araştırma ile tespit edilebilir mi? Öyle görünmektedir ki bu kuvvetler, ilk olarak tümel bir araştırma ile hayvan olmanın zorunlu ilişkileri olarak tespit edilmektedir. Ancak bu kuvvetlerin, türlere göre değişen organları ve fiillerinin bedende gerçekleşme biçimlerinin bilgisi, böylesi tümel bir çıkarımla elde edilememektedir. Bu farklılıklar ancak burhani bir araştırma yöntemi olan tecrübenin kullanılmasıyla elde edilmektedir. Dolayısıyla bu kuvvetlerin türlerdeki fiillerinin tespiti, tecrübe yönteminin sınırları içerisinde elde edilen bilgiler olmaktadır. Örneğin bir serçenin, tabii kuvvete sahip olduğu için beslendiği bilgisi, tümel bir çıkarım ile elde edilebilmektedir. Ancak bu bilgiden sonra, o serçenin hangi tür besinlerle beslendiğine ya da yavrusunu nasıl beslediğine dair bilgiler söz konusu tümel bilgi üzerinden yapılan akli çıkarımla elde edilememektedir. Akıl ancak serçenin beslenme biçimini, tekrar tekrar olması bakımından tecrübe ettiğinde, bu olgu hakkında tümel bir çıkarıma ulaşabilmektedir. Mesela akıl, serçenin solucanlar ile beslendiğini tekrar tekrar gördüğünde, bu olgunun tesadüfen değil çoğunlukla olduğunu fark etmektedir. Buna dayanarak serçenin solucanla beslenmesinin bir illetle meydana geldiğini anlamaktadır. Serçenin solucanla beslendiğinin bir illet sebebiyle olduğunu tespit etmesiyle birlikte, serçenin solucanla beslenmesinin süreklilik içermeyip, çoğunlukla gerçekleşen bir olgu olduğunu anlamaktadır. Bu bakımından mümkün bir olgu olmasına rağmen bir illetle meydana geldiği için, türün diğer üyeleri için de bu olgunun geçerli olduğunu anlamaktadır. Türün tüm üyeleri için geçerli olması sebebiyle de, olgunun tümellik içerdiğini anlamaktadır. Bu noktada illetin ne olduğu tespit edilememiş olsa bile, olgunun bir illetle meydana geliyor olduğu hükmü, olgunun tümel olduğunun tespiti için yeterli olmaktadır. Bu durum canlıların nasıl ürettiği, nerede yaşadığı gibi diğer özelliklerinin tespiti hakkında da geçerlidir.

¹²¹ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.297

Zoolojide araştırma yönteminin neredeyse tamamen tecrübe üzerine kurulu olduğu, *Kitâbü'l-Hayevân* metni incelendiğinde de anlaşılmaktadır. Bunu kitabın birçok yerinde tecrübe yönteminin kullanıldığına dair İbn Sînâ'nın yaptığı vurgulardan anlamak mümkündür: Örneğin metnin bir yerinde İbn Sînâ, çocukların ve gençlerin bedenlerinin itidal bakımından daha sıcak, orta ve ileri yaştakilerin ise daha soğuk olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda çocukların bedenlerinin gelişim aşamasında oldukları için daha rutubetli olduğunu söyleyen İbn Sînâ tecrübenin de, çocukların organlarının ve kemiklerinin daha yumuşak olduğunu gösterdiğini belirtmektedir.¹²² Başka bir yerde de ana rahmindeki meninin gelişimini¹²³ anlatırken tecrübenin, ilk gelişen organın kalp olduğuna delalet ettiğini belirtmektedir.¹²⁴ Aynı şekilde çentikli (tırtıklı) hayvanların yumurtadan kurtçuk olarak çıktıkları için ilk başta kendi türlerine benzemediklerini söyleyen İbn Sînâ, sonradan kendi türlerine nasıl dönüştüklerinin tecrübe ile incelenmesi gereken bir olgu olduğunu söylemektedir.¹²⁵

İbn Sînâ bunlara ilaveten bazı konularda bizzat kendi tecrübelerini de aktarmaktadır: Mesela türünü tam bilmediği için, şahinden oldukça küçük; (kuş türü olan) başaktan ise büyük olarak tarif ettiği ve renginin de başağın rengine benzediğini söylediği bir kuş türünden bahsetmektedir. Sonra bu kuş türünün, kendi yavrusunu bir serçe yuvasına bıraktığını gördüğünü ve bu olaya şaşırdığını belirtmektedir. Aynı türden başka bir kuşun da Cürcan şehrindeki bir bahçede yine bir serçe yuvasına kendi yavrusunu bıraktığını gördüğünü söylemektedir. Çünkü İbn Sînâ'ya göre normalde bu kuş, çoğunlukla gül ve selvi ağaçlarına yuva yapmaktadır.¹²⁶ Hayvanlar arasındaki düşmanlık ilişkilerine değindiği bir yerde de İbn Sînâ, yılanın domuzu ve gelinciği öldürdüğünü çünkü o ikisinin yılanın yediği hayvanlardan olduğunu söylemektedir. Kuzgun ve tilkinin ise aralarında dostluk ilişkisi vardır. Ancak İbn Sînâ kendi bölgesinde bunun tam tersinin bilindiğini söyleyerek şahit olduğu bir olayı aktarmaktadır: Buna göre Melik Şemsüddeve¹²⁷, büyük bir kuzgun ve tilkiyi bir kapan içinde bir araya getirmiştir. Ve orada kuzgun ve tilki arasında şiddetli bir dövüş gerçekleşmiştir. Tilki bütün kuvvetiyle dişlerini kuzgunun başına geçirmiş ve kanatmıştır; kuzgun ise pençelerini tilkinin başına geçirerek ağzını açmasını engellemeye çalışmış ardından onu gagası ile gagalamıştır.¹²⁸

¹²² İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.204

¹²³ Bu ifade Türkçe açısından garip görünse de, metnin bağlamından filozofun, birleşme sonrasında dişinin rahmindeki yumurtaya ulaşan spermin, cenine dönüşümünü kastettiği anlaşılmaktadır.

¹²⁴ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.401

¹²⁵ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.385

¹²⁶ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.84

¹²⁷ Vefat Tarihi 378 (997) olan, Büveyhî hânedanına mensup hükümdar.

¹²⁸ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.113-114

İbn Sînâ'nın ilk aktardığı tecrübesini, şahit olduğu olayın tekrarlanmasına dayanarak dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Ancak sonraki tecrübesinin tekrarlandığına dair bir ifade kullanmamaktadır. Tezin ilk bölümünde İbn Sînâ'nın felsefesinde tecrübe yönteminin, modern bilimlerdeki kadar sistematik kullanılmadığına dikkat çekmiştik. İbn Sînâ modern bilimlerde sistematik gözlem olarak ele alınan tecrübenin verilerini kullandığı gibi; sistematize edilmemiş ve günlük yaşam deneyimine dayanan tecrübelerin verilerinden de yararlanmaktadır. İlk aktardığımız tecrübesi, sistematik gözleme dayanan tecrübeye kapsamına dahil olurken; ikinci aktardığımız tecrübesi, günlük yaşam deneyimine dayanan tecrübe kapsamına girmektedir. İbn Sînâ'nın başka birçok konuda, farklı kişilerden kendisine aktarılan ve kendisinin teyit etmediği tecrübeleri de veri olarak aldığı görülmektedir.¹²⁹ Bunlara binaen *Kitâbü'l-Hayevân*'da her iki tecrübe yönteminin iç içe geçmiş olduğu ve İbn Sînâ'nın, her iki tecrübe yönteminin verilerini de metinde kullandığı görülmektedir.

İbn Sînâ'nın metnin bazı yerlerinde, tecrübe ehli ve teşrih ehli olmak üzere iki gruba atıfta bulunduğu görülmektedir. Birçok konuda bu grupların verilerini de dikkate almaktadır. İbn Sînâ'nın ifadelerinden, doğal bilimlerinin uygulamalı araştırma sahasıyla ilgilenen araştırmacıları kastettiği anlaşılmaktadır. Örneğin meninin rahimdeki gelişim aşamalarından bahsederken, tecrübe ve deney ehlinin (أهل التجربة والامتحان) bu konudaki görüşlerinin, hakikate karşıt olmadığını belirtmektedir.¹³⁰ Başka bir yerde de balıkların duyabildiğini söyleyen İbn Sînâ, tecrübe ehlinin balıkların oldukça keskin bir şekilde işittiklerine şahit olduklarına değinmektedir.¹³¹ İbn Sînâ'nın teşrih ehli ile de (أصحاب التشريح المحصلون) anatomi ile ilgilenen araştırmacıları kastettiği anlaşılmaktadır. Örneğin bir yerde İbn Sînâ, teşrih ehlinden uzmanların, kalbin ilk oluşan organ olduğunu açıklamış olduklarını söylemektedir.¹³² İbn Sînâ'nın bu ifadelerinden, her iki grubun da bilimsel araştırma amacıyla sistematik gözlem seviyesindeki gözlemi kullanan gruplar olduğu anlaşılmaktadır. Bu nokta dikkate alındığında, İbn Sînâ'nın bu grupların verilerini kullanması, metninde sistematik gözleme dayanan tecrübenin verilerini kullandığını açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Metinde yöntem açısından dikkat çeken bir diğer nokta, bazı olguların illetleri konusunda kesin bir sonuç elde edememiş olsa dahi, İbn Sînâ'nın o olguyu inceliyor olmasıdır: Örneğin katırın kısır olmasının sebebini incelerken, bu konuda meninin aşırı yumuşaklığı, rahimde meninin fesada uğraması ya da atın menisinin aşırı az olması gibi sebeplerin öne

¹²⁹ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.109-110, 119

¹³⁰ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.172

¹³¹ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.62

¹³² İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.44

sürüldüğünü belirtmektedir. İbn Sînâ tüm bu sebeplerin külli sebepler olarak değil, ancak çoğunlukla gerçekleşen sebepler olarak alınabileceklerini söylemektedir.¹³³ Katırın kısır olduğu olgusunun bu şekilde incelenmesi, tecrübe yönteminin mahiyetini ortaya koyan en iyi örneklerdendir. Burada katırın kısır olma sebebinin, meninin doğasından mı yoksa doğasına ilişen bir durumdan mı olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yine de katırın kısır olmasının bir illetle meydana geldiği tespit edilmiştir. Bunun tespit edilmiş olması, kısırlığın katırın zati arazı olduğunun tespit edilmiş olması demektir. Tecrübe yönteminin en ayırıcı özelliği de, bu tespitin yapılmasıyla araştırma sürecinin devam ediyor olmasıydı. İbn Sînâ'nın incelemesi de bu sürecin bir örneğini ortaya koymaktadır. Çünkü burada, akılda orta terimi “kısır yapan güç” olan bir kıyas meydana gelmiş olmaktadır. Büyük terim bilinmiyor olsa da, büyük terimin küçük terime yani meniye yüklenmesinin illeti bilinmektedir. Bu da orta terim olarak alınan “kısır eden güç”tür. Kısır yapan gücün ne olduğu bilinmiyor olsa da, illetin var olduğu tespit edilerek kıyas oluşturulabilmiştir. İşte bu kıyasın elde ediliyor olması, hem tecrübenin burhani bir yöntem olmasını sağlayan hem de onu tümevarımdan ayıran en belirgin özelliğidir.

Bu noktada tecrübe yöntemine oldukça benzeyen ve ilk bölümde tecrübe ile karşılaştırdığımız tümevarım yöntemini dikkate alacak olursak, bu yöntemin zoolojide kullanılamayacağı açıktır. Örneğin İbn Sînâ dalağın daima bedenin sol tarafında bulunduğunu söylemektedir. Ancak bazı hayvan cesetlerinde bunun aksiyle karşılaşıldığını ve bunun garip bir durum olduğunu belirtmektedir.¹³⁴ Buradaki istisnai durum, tümevarım yönteminin zaafını da ortaya koymaktadır. Çünkü dalağın hayvan bedenlerinin hangi kısmında bulunduğunun araştırılmasıyla, eksik tümevarımla meydana gelmiş olacaktır. Yani araştırma sürecinde, söz konusu istisnai durum fark edildiğinde, bu olgunun tüm bireyler için geçerli olmadığı anlaşılacak ve tümellik elde edilemeyecektir. Ancak tecrübe yöntemi içerisinde bu olgu, tecrübe edildiği yönden sınırlandırılacaktır. Bu olgu hakkında, ancak sınırlandırıldığı yönden tümellik elde edileceği için, olgunun ancak tecrübe yöntemiyle araştırılması burhani bir araştırma olacaktır.

Bu tespitler sonucunda ortaya çıkmaktadır ki zooloji, çoğunlukla tecrübe yönteminin kullanıldığı bir araştırma alanıdır. Bu sebeple İbn Sînâ da metinde, tecrübenin verilerinden yararlanmıştı. Bu noktada hem kendi tecrübelerinin hem de tecrübe yöntemi ile araştırma yapan doğa bilimcilerinin verilerini dikkate almıştır. *Kitâbü'l-Hayevân* metninin, tecrübe

¹³³ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.410-411

¹³⁴ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.35

yöntemine dayanılarak yazıldığı tespit edildiğine göre, metinde ele alınan olguların da tecrübenin içeriğini oluşturan olgular olacağı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan sonraki başlıkta, metinde ele alınan mümkün olguların incelemesi yapılacaktır.

C. Metinde Ele Alınan Mümkün Olgular

Kitâbü'l-Hayevân'ın düzenli bir içeriğe sahip olmadığı görülmektedir. İbn Sînâ birçok konuya farklı bölümlerde tekrar dönmekte ve meseleleri bölümler arasında dağılmış bir şekilde ele almaktadır. Bu sebeple metinde ele alınan mümkün olguların incelemesini, dağınık halde bulunan bu konuları gruplandırarak gerçekleştireceğiz.

İbn Sînâ'nın, metinde ele aldığı konuları üç başlıkta toplamak mümkündür. Bunlardan ilki *hayvanların yapısal özellikleridir*. İbn Sînâ bu konuyu, özellikle on ikinci, on üçüncü ve on dördüncü makalelerde olmak üzere oldukça geniş bir bölümde ele almaktadır. İbn Sînâ bu konuda, hayvanların tüm iç ve dış organlarının, kemikler, damarlar, kaslar ve sinirler gibi yapılarının tek tek incelemesini gerçekleştirmektedir. Aynı zamanda tüm bu yapıların mizaçlarını, bedendeki konumlarını ve işlevlerini ayrıntılı bir şekilde tasvir etmektedir. İbn Sînâ'nın, hayvanların bu yapısal özelliklerini ele alması, aynı zamanda mümkün bir olgular grubunu incelediği anlamına gelmektedir. Çünkü hayvan türlerinin birçok yapısal özelliği, çoğunlukla gerçekleşen mümkün olgular kapsamına girmektedir. Zira her hayvan türünün belirli bir fizyolojik yapısı vardır. Türün her yeni doğan bireyi bu yapısal özellikte meydana gelmek zorundadır. Ancak İbn Sînâ bazı bireylerin, türün yapısal özelliğinin dışına çıkan niteliklerle dünyaya geldiğine değinmektedir. Nadiren de olsa böyle bir durumun meydana gelmesi, türün fizyolojik özelliklerinin, bireylerde zorunlulukla değil, çoğunlukla gerçekleştiğini göstermektedir. Dolayısıyla hayvanların yapısal özellikleri, çoğunlukla gerçekleşen olgular kapsamında değerlendirilmelidir.

İbn Sînâ'nın bazı bireylerin eksik veya fazla bir uzuvla ya da uzuvlarından bazılarının, bedende bulunmaları gereken yerden başka bir yerde bulunmaları hakkında yaptığı inceleme, türün fizyolojik yapısındaki zorunluluğu kaldıran olgular olarak karşımıza çıkmaktadır. İbn Sînâ uzuvların miktarında meydana gelen farklılıklara, insan türünden bazı çocukların iki başlı ya da dört parmaklı doğmasını örnek vermektedir. Bu noktada o, böylesi durumların, çok fazla doğum yapmaları sebebiyle keçi türünde daha sık görüldüğünü de belirtmektedir. Uzuvların bedende bulunmaları gereken yerden başka bir yerde bulunmasına ise İbn Sînâ, bazı keçi yavrularının, boynuzları bacaklarında olarak doğmasını ve bazı insanların, dalaklarının

bedenlerinin sağında karaciğerlerinin ise solunda olarak dđnyaya gelmesini örnek vermektedir. Yine aynı yerde İbn Sġnâ, hayvanların bazı tđrlerinin, tđm hayvan tđrlerinde ortak olan bazı ana organlar olmadan doğmalarını da bu duruma örnek olarak zikretmektedir. Bu ana organların neler olduğunu belirtmeyen İbn Sġnâ, bu organlardan olduğunu anladığımız kalbin ya da bazı hayvan tđrlerinde kalbin işlevini yerine getiren organın, bu durumdan istisna olduğunu belirtmektedir. Çünkü kalp olmadan hayvan tđrleri yaşamlarını sđrdürememektedirler. Ancak yine ana organlardan biri olduğunu anladığımız karaciğer olmadan doğan tđrlerin mevcut olduğunu söylemektedir. Hayvan tđrlerinin fizyolojik yapılarındaki zorunluluğu bozan böylesi durumları İbn Sġnâ, “tuhaflıklar” (عجائب) olarak ifade etmektedir. Ve hayvanlarda meydana gelen bu tđr tuhaflıkların, bitkilerde de grıldüğünü eklemektedir.¹³⁵ İbn Sġnâ’nın değindiği bu istisnai durumlar, söz konusu olguların zorunlu değil, mđmkđn olgular olduklarını ortaya koymaktadır. Mesela bazı insanların dört parmaklı doğuyor olması, insan tđrünün beş parmaklı olduğuna dair sđrekliliđi ortadan kaldırmaktadır. İbn Sġnâ’nın, zorunluluğu sđreklilik üzerinden açıkladığı göz önüne alınacak olursa, bu sđrekliliđin ortadan kalması zorunluluğun da kalkması anlamına gelmektedir. Bununla birlikte İbn Sġnâ, yapısal farklılıklardan kaynaklı olarak meydana gelen bazı olgulara da değinmektedir: Örneğin kan akışını incelerken, kadınların kanının bedeninin i tarafına (إلى الباطن), erkeklerin kanının ise dış tarafına (إلى الظاهر) meyilli olarak aktığını, bu sebeple kadınların kan hastalıklarına ya da burun kanaması gibi durumlara azlıkla yakalandıklarını” belirtmektedir.¹³⁶

İbn Sġnâ ikinci olarak *hayvanların üreme ve cinsiyet durumlarını* ele almaktadır. İbn Sġnâ’nın hayvanların üreme ve cinsiyet durumlarıyla ilgili incelemesinin de mđmkđn olguların incelenmesi kapsamına girdiği anlaşılmaktadır. Çünkü hayvanların cinsiyet ve üreme durumları da belli bir zorunlulukla değil, onların zorunluluğunu ortadan kaldıran farklılıklarla gerçekleşmektedir. Konuyla ilgili incelediği olgulara gelecek olursak, İbn Sġnâ ilk olarak hayvanların çoğunlukla erkek ve dişi olarak iki cinsiyete ayrıldığını ancak bunun bazı tđrler için geçerli olmadığını belirtmektedir. Çünkü bazı sert kabuklu ya da çentikli (tırtıklı) deniz hayvanları ve bazı balık tđrleri cinsiyetli değillerdir. Yumuşak bedenli olan olan deniz hayvanlarının ise bazısı cinsiyetlidir.¹³⁷ Hayvanların doğum durumlarıyla ilgili ise İbn Sġnâ, çoğunun çiftleşme ile ürediğini belirtmektedir. Ancak cinsiyeti olmayan hayvan tđrleri

¹³⁵ İbn Sġnâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.424

¹³⁶ İbn Sġnâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.51

¹³⁷ İbn Sġnâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.65

çiftleşme ile değil, yalnızca kendi bedenleri vasıtasıyla üremektedirler. Bununla birlikte hayvan türleri arasında farklı formlarda meydana gelen üreme çeşitleri de mevcuttur. Mesela bit gibi bazı canlılar bölünerek, sinek ve kelebek gibi bazı hayvanlar ise kurtçuk formunda üremektedirler.¹³⁸ İbn Sînâ kurtçuk biçiminde üreyen hayvanları “kendi türlerinden farklı olarak doğan hayvanlar” olarak ifade etmektedir. İbn Sînâ hayvanların üreme durumları kapsamına giren başka bazı olgulara da değinmektedir: Örneğin erkek cinsiyetinde doğan çocukların çoğu babalarına, dişi cinsiyetinde doğan çocukların ise çoğu annelerine benzemektedirler.¹³⁹ Yine doğum esnasında yavru, ayakları tarafından doğuyorsa bu, yavrunun güçsüzlüğü sebebiyledir. Güçsüzlüğü sebebiyle de yavrunun, baş tarafına dönmeye gücü olmamaktadır. İbn Sînâ böyle doğumların oldukça tehlikeli olduğunu söylemektedir çünkü böyle doğan yavrular çoğunlukla hayatta kalamamaktadır.”¹⁴⁰ İbn Sînâ’nın konuyla ilgili ele aldığı olgulara verdiğimiz bu örneklerin, çoğunlukla gerçekleşen mümkün olgular kapsamına girdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İbn Sînâ’nın bu konuda da azlıkla gerçekleşen durumları ele aldığı görülmektedir. Mesela İbn Sînâ, hamile kadınların nadiren adet gördüklerini belirterek bu olguyu incelemektedir. İbn Sînâ’ya göre hamile kadınların nadiren adet görmesi, normal şartlarda ceninin, adet kanını besin olarak kullanması sebebiyledir. Dolayısıyla hamile bir kadın adet olduğunda cenin beslenemez ve zayıflar. Hatta hamile kadının adet görme durumunun tekrarlanarak devam etmesi, düşük yapmasına sebebiyet verebilmektedir.¹⁴¹

İbn Sînâ’nın üçüncü olarak ele aldığı olgular grubu ise *hayvanların gelişim durumlarıyla* ilgilidir. İbn Sînâ hayvan türlerinin gelişim süreçlerini müstakil olarak ele almıyor olsa da yer yer bu süreçlerle ilgili hususlara değinmektedir. Mesela İbn Sînâ, dişlerin çıkma zamanının doğumdan sonraki yedinci ay olduğunu söylemektedir. İlk çıkan dişler ise genellikle üstteki ön kesici dişler olmaktadır. Ancak nadiren de olsa üsttekilerden önce alttaki kesici dişlerin çıkması mümkündür.¹⁴² Başka bir yerde de İbn Sînâ azı dişlerinin çoğunlukla gelişim döneminin ortasında çıktığını belirtmektedir.¹⁴³ İbn Sînâ bedenin gelişim durumlarıyla ilgili başka olguları da incelemektedir. Mesela saçların beyazlamasını ele alan İbn Sînâ, çoğunlukla sarışın kadınların saçlarının diğerlerine göre daha hızlı beyazladığını söylemektedir

¹³⁸ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.67

¹³⁹ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.182

¹⁴⁰ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.177

¹⁴¹ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.143

¹⁴² İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.183

¹⁴³ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.270

çünkü (sarı renk) ağarmaya daha yakındır.¹⁴⁴ Bu örneklerin, İbn Sînâ'nın konuyla ilgili ele aldığı, çoğunlukla gerçekleşen mümkün olgular oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İbn Sînâ'nın, bu konuyla da ilgili azlıkla meydana gelen olguları ele aldığı görülmektedir. Örneğin İbn Sînâ bazı kadınlarda, ileri yaşlarda ciltlerinin sertleşmesi sebebiyle sakal çıkabildiğini söylemektedir.¹⁴⁵

Üç başlıkta toplamaya çalıştığımız bu olguların, İbn Sînâ'nın metinde ele aldığı mümkün olgular olduğu görülmektedir. Bu noktada İbn Sînâ'nın bu olguları, *İşârât*'ta ortaya koymuş olduğu burhan görüşüne mutabık olarak ele alıp almadığını analiz etmemiz gerekmektedir. Bu analizi iki noktadan hareketle yapabiliriz.

İlk olarak İbn Sînâ, *İşârât* öncesi metinlerinde, çoğunlukla gerçekleşen mümkün olguların, burhani araştırmada hem imkân hem de varlık bakımından alınabileceğini; *İşârât*'ta ise azlıkla gerçekleşen mümkünlerin de varlık bakımından alınabileceğini söylemişti. İbn Sînâ'nın, *Kitâbü'l-Hayevân*'da, çoğunlukla gerçekleşen mümkünleri imkân bakımından ele aldığını görmekteyiz. İbn Sînâ'nın, çoğunlukla gerçekleşen olguları imkân bakımından ele alırken, önermeyi kiplikli bir önerme olarak kurduğunu ve önermede “çoğunlukla” (في الأكثر) ifadesini kullanarak olgunun imkânına vurgu yaptığını görmekteyiz. Azlıkla gerçekleşen durumları ele alırken de önermelerini, tespit edebildiğimiz kadarıyla, kiplikli önermeler formunda kurmaktadır. Bu olguları incelediği önermelerde de “nadirlikle, azlıkla, nadiren” (إلا في الندرة، قلما، في النادر) ifadelerini kullanmaktadır. Bazı önermelerinde ise, yine olgunun imkânını vurgulamak adına “bazen” (ربما) ifadesini kullanmaktadır. Bu ifadeyi genellikle maddesi eşitlikle ve azlıkla gerçekleşen olguları ele aldığı önermelerde kullandığı görülmektedir. Bu durum da göstermektedir ki İbn Sînâ metinde, eşitlikle ve azlıkla gerçekleşen olguları da imkânları bakımından ele almaktadır. Yani İbn Sînâ araştırmasında, azlıkla gerçekleşen olguları da incelemekle birlikte, onları imkânları yönünden ele almaktadır.

Bu durumda İbn Sînâ'nın, *İşârât*'ta belirttiği, azlıkla gerçekleşen mümkün olguların burhani araştırmada varlık bakımından alınabileceği görüşünü, *Kitâbü'l-Hayevân*'da tatbik etmediği sonucu ortaya çıkmış gibi görünmektedir. İlk bakışta öyle görünse de aslında bu çıkarım doğru değildir. Çünkü hatırlanacak olursa, mümkün olguların doğa bilimlerinde kullanılmasının iki sebebi vardı. Birincisi, imkânsız olmayan şeylerin öğretimi; ikincisi ise pratik amaçların yerine getirilmesiydi. İbn Sînâ'nın, *Kitâbü'l-Hayevân* metninde mümkün olguların ele alma biçimine bakıldığında, metnin temelde teorik bir amaçla yazıldığı

¹⁴⁴ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.432

¹⁴⁵ İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, s.49

anlaşılmaktadır. Yani İbn Sina eserinde zooloji alanındaki, uygulamaya yönelik olan değil, kuramsal olan bilgileri vermektedir. Dolayısıyla İbn Sînâ'nın da metinde, mümkün olguları teorik bir amaçla ele almış olması gayet doğal bir durumdur. Bu noktada zoolojinin, uygulamaya yönelik pratik amaçlarla araştırma da yapan bir bilim olduğu nasıl açıklanacaktır?

Bölümün başında da açıkladığımız üzere zoolojinin konusu, tıp bilimiyle neredeyse ortak denecek kadar yakındır. Tıp bilimi insan bedenini; zooloji hayvan bedenini incelemektedir. Buna göre her iki bilimin de araştırma konusu cins (beden) bakımından aynıdır. Dolayısıyla zoolojinin uygulamaya dönük yönü tıp bilimine benzer şekilde olacaktır ve zoolojinin verilerini örneğin bir tabip de kullanabilecektir. İşte tam bu noktada mümkün olguların zoolojide varlık bakımından nasıl ele aldığı da aydınlık kazanmış olmaktadır. Mümkün olgular, teorik araştırmada imkân bakımından alınırken, pratik araştırmada varlık bakımından alınabilir olmaktadır. İbn Sînâ'nın metindeki teorik araştırması da bu bakımdan anlaşılır olmaktadır. Yani metinde tüm mümkün gruplarını sadece imkânları bakımından ele almış olsa da, zoolojinin uygulamaya yönelik araştırmasında, varlık bakımından alınabileceklerdir. Örneğin *Kitâbü'l-Hayevân*'da, insan bireylerinin dört parmaklı doğması azlıkla gerçekleşen bir olgu olarak ele alınmıştır. İbn Sînâ bu olguyu imkânı bakımından araştırmasına konu edinmiştir. Bu araştırmadan elde edilen veriyi, bir doktor uygulamada kullanabilmektedir. Azlıkla gerçekleşiyor olsa bile, bir bebeğin dört parmaklı doğmasının imkânsız olmadığı verisini dikkate alan doktor, doğacak bir bebeğin beş parmaklı olabileceğine dair kesinlik elde edemeyeceğini bilecektir. Muayene ettiği hamile bir kadının bebeğinde, yapısal bir soruna sebep olabilecek bir hastalık tespit ederse, çocuğunun dört parmaklı olabileceğini ifade ederek, olguyu varlık bakımından ele almış olacaktır. Bu da doktorun, nadiren gerçekleşme şartına bağlı olarak doğru bir hükmü içeren önerme kurduğu anlamına gelecektir. Bu bakımdan da kesinlik içeren burhani bir önermeyi ifade etmiş olacaktır. Dolayısıyla İbn Sînâ'nın, *Kitâbü'l-Hayevân* metninde azlıkla gerçekleşen olguları varlık bakımından ele almaması, metnin zoolojinin teorik araştırma sahasını konu ediniyor olması sebebiyledir. Zoolojinin uygulamaya yönelik pratik araştırma sahasında ise, bu olguların varlık bakımından ele alınabildiği anlaşılmaktadır.

İkinci olarak ise metinde ele alınan olguların, İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki bilimsel matlûplar bölümlendirmesinde hangi bölüme denk düştüğü yönündeki analizin yapılması gerekmektedir. İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki ifadesine göre üç türlü bilimsel matlûp bulunmaktaydı: zorunlu, mümkün ve zorunlu olmayan mutlak varlık(vücûdi). Metindeki mümkün olguların hangi matlûplar sınıfına dahil olduğu, İbn Sînâ'nın bu sınıflandırmasına Nasîrüddîn et-Tûsî'nin getirdiği açıklama dikkate alındığında daha anlaşılır olmaktadır. Tûsî, İbn Sînâ'nın

sınıflandırmasını, imkânın önermede kip ve yüklem olmasını dikkate alarak yorumlamaktaydı. Buna göre eğer imkân, önermede kip olarak bulunursa, önermenin hükmü sırf mümkün matlûp; önermede yüklem olarak bulunursa da önermenin hükmü zorunlu matlûp olmaktadır. Eğer önermenin hükmü, olgunun varlığı veya yokluğu olursa da matlûp, vücûdi olmaktadır. Tûsî'nin bu açıklaması dikkate alındığında İbn Sînâ, metinde önermeleri çoğunlukla kiplikli olarak kurduğu için bu olguları sırf mümkün matlûplar olarak aldığı ortaya çıkmaktadır.

Son olarak İbn Sînâ'nın sırf mümkün matlûplar olarak incelediği bu olguların, *İşârât* metninde ortaya koymuş olduğu burhani kesinlik anlayışıyla uyumlu olup olmadığının analiz edilmesi gerekmektedir. İbn Sînâ'nın burhani kesinlik hakkında *İşârât*'ta ortaya koyduğu görüş, *İşârât* şârihleri tarafından iki düzeyde ifade edilmekteydi: Önerme düzeyinde, maddesi ister zorunlu ister mümkün olsun, doğruluğu zorunlu olmak” anlamında; kıyas düzeyinde ise “öncüller doğru olduğunda, öncüllerin sonuçla ilişkili olması” anlamında bir kesinlikti. İbn Sînâ'nın metinde ele aldığı olguların, önerme düzeyinde kesinliğe sahip olup olmadığı, metinde kullanılan araştırma metoduna dayanılarak ele alınmalıdır. Bir önceki bölümde ortaya konulduğu üzere zoolojinin araştırma metodu tecrübedir. Bu bakımdan metinde ele alınan olgular, tecrübenin içeriği olmaları bakımından kesinliğe sahip olgulardır. İbn Sînâ'nın metinde kullandığı önermeler, maddesi mümkün önermeler olsalar dahi, tecrübe yöntemi ile elde edildikleri için doğruluğu zorunlu önermelerdir. Bu bakımdan İbn Sînâ'nın metinde kullandığı önermeler, doğrulukları zorunlu olmaları bakımından burhani kesinliğe sahip önermeler olmaktadır.

Yaptığımız bu analizlerden su sonuçlar elde edilmektedir: İbn Sînâ *Kitâbü'l-Hayevân*'da, çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerle birlikte azlıkla gerçekleşen mümkünleri de ele alarak, *İşârât*'ta savunduğu görüşe uygun bir araştırma gerçekleştirmiştir. Ele aldığı mümkün gruplarını teorik bir araştırma ile imkân bakımından inceleyen İbn Sînâ, azlıkla gerçekleşen olguları da yalnızca imkân bakımından ele almıştır. Bu durum *İşârât* metninde, azlıkla gerçekleşen mümkünlerin de burhanda varlık bakımından alınabileceği görüşüyle çelişiyor gibi görünse de bu çıkarım doğru değildir. Çünkü azlıkla gerçekleşen mümkünleri metinde varlık bakımından almaması, *Kitâbü'l-Hayevân* metninin, zoolojinin teorik araştırma sahasını içeriyor olması sebebiyledir. Zoolojinin uygulamaya yönelik pratik araştırma sahasında, azlıkla gerçekleşen mümkün olguların da varlık bakımından alınabileceği ortaya konulmuştur. Dolayısıyla azlıkla gerçekleşen mümkün olguların varlık bakımından metinde yer almaması, metnin içeriğinin, zoolojinin uygulamaya yönelik araştırmasını kapsamıyor olması sebebiyledir. Son olarak İbn Sînâ'nın, *Kitâbü'l-Hayevân*'da ele aldığı olguları, sırf mümkün matlûplar olarak incelediği ortaya konulmuştur. Bu çıkarım, İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta

yaptığı bilimsel matlûplar sınıflamasına, imkânın önermede kip ve yüklem olması üzerinden Tûsî'nin getirdiği açıklamalar dikkate alınarak yapılmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada İbn Sînâ'nın, mümkün olguların burhana konu olmasıyla ilgili görüşleri iki aşamada ele alınmıştır. İlk olarak mümkün olguların burhana konu olup olamayacağı hakkındaki tartışmanın, doğa bilimlerinin araştırma yöntemiyle ilgili bir tartışma olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu mümkün olgular, özellikle de uygulamaya yönelik pratik amaçlarla araştırma yapan doğa bilimlerinin kapsamına giren olgulardır. Bu doğa bilimlerinin araştırma yöntemi ise tecrübedir. Bu sebeple ilk bölümde konu, yöntem düzeyinde ele alınmıştır.

Mümkünlerin bilimsel araştırmaya konu olmasını en ayrıntılı inceleyen filozof olduğu görülen İbn Sînâ'nın konu hakkındaki görüşleri, onun burhani yöntem ve tecrübe hakkındaki açıklamaları üzerinden ortaya konulmuştur. İbn Sînâ tecrübenin, araştırma sürecine eşlik eden bir kıyasla gerçekleştiği için, burhani kesinliğe sahip bir yöntem olduğunu söylemektedir. Bu kıyas, henüz illet tespiti yapılamamış olsa bile, bir illetin var olduğuna dair akılda meydana gelen kıyastır. Tecrübe yönteminin bu özelliği, onu tümevarım yönteminden de ayırmaktadır. İbn Sînâ'nın hem tecrübe hem de mümkün olgular hakkında yaptığı açıklamalardan, çoğunlukla gerçekleşen mümkün olguların, tecrübe yönteminin kapsamına giren olgular olduğu anlaşılmıştır. Bu bakımdan İbn Sînâ felsefesinde çoğunlukla gerçekleşen mümkün olguların, tecrübe yönteminin içeriği olmaları bakımından burhani kesinliğin elde edildiği olgular olarak kabul edildiği ortaya konulmuştur. İbn Sînâ'ya göre mümkün grupları arasında, yalnızca çoğunlukla gerçekleşen mümkün olgular bir tür zorunluluğa sahiptir ve bu sebeple yalnızca onlar burhana konu olabilmektedirler. Burhanın maddesi olmaları bakımından çoğunlukla gerçekleşen mümkün olgular, burhanın ilkelerinden mücerrebât türü önermelerin maddesini oluşturmaktadırlar.

Bununla birlikte İbn Sînâ, mümkün olguların burhanda kullanılmasına yönelik yapılan eleştirilere de cevap vermektedir. Mümkün olgular, teorik bilimlerde imkânsız olmayan şeylerin öğretiminde kullanıldığı gibi, uygulamaya yönelik araştırma yapan doğa bilimlerinde de pratik amaçlara yönelik olarak kullanılmak zorundadırlar. Mesela tıpta, tedavi ve sakındırmaya yönelik olarak mümkün olgular ele alınmaktadır. Dolayısıyla birçok doğa biliminde bu tür amaçların güdülmesi sebebiyle, mümkün olguların kullanılması gerekmektedir. Bununla birlikte İbn Sînâ, bu türlü pratik araştırmaların, illet bilgisinden yoksun olmadığını da ortaya koymaktadır. İbn Sînâ mümkün olguların burhanda kullanılıp kullanılamayacağı tartışmasının, burhanın abartılması sebebiyle meydana geldiğini

söylemektedir. Burhanda olumsuzlamanın kullanılamayacağı, sadece tanımların kullanılması gerektiği ya da burhanın yalnızca metafizik gibi üstün ilimlerde kullanılması gerektiği gibi başka açılardan da burhanın abartıldığını söyleyen İbn Sînâ, bilim insanının böylesi üstünlük-düşüklük tartışmalarına girmeyerek yalnızca araştırmasına odaklanması gerektiğini belirtmektedir. Bu bilgilerden hareketle ilk bölümde, İbn Sînâ felsefesinde çoğunlukla gerçekleşen mümkün olguların, tecrübe yönteminin içeriği olmaları sebebiyle burhana konu olmaları gerektiği tespit edilmiştir.

Konunun ele alındığı ikinci aşamayı ihtiva eden ikinci bölümde ise İbn Sînâ'nın, mümkün olguların burhana konu olmadaki farklılıkları ve burhani kesinlik hakkındaki açıklamaları ele alınmıştır. İbn Sînâ mümkünleri, onların varlıktaki durumları üzerinden incelemiştir. Mümkünleri, çoğunlukla, eşitlikle ve azlıkla gerçekleşenler olmak üzere üç gruba ayırmıştır. İbn Sînâ'nın bu noktada, bilginin varlık ile örtüştüğü kabulünden hareket ettiği görülmektedir. Çünkü mümkünlerin burhana hangi yönlerden konu olacağını, onların varlık durumlarına bağlı olarak farklılaştığını söylediği görülmektedir. Mümkünler burhana varlık ve imkân olmak üzere iki farklı yönden konu olabilmektedirler. Varlıkta bir tür zorunluluğa sahip olan mümkünler, sadece çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerdir. Bu sebeple burhanda varlık bakımından sadece onlar ele alınabilmektedirler. Eşitlikle ve azlıkla gerçekleşen mümkünler varlıkta bir kesinlik içermedikleri için, onlar burhana varlık bakımından konu olamamaktadırlar. İmkân bakımından ise tüm mümkün grupları burhana konu olabilmektedirler. İbn Sînâ bu düşüncesini *el-Muhtasar*, *el-Kıyas*, *II. Analitikler* ve *en-Necât* isimli eserlerinde serdetmektedir. Bu bakımdan İbn Sînâ bu eserlerinde birbirine paralel düşünceler ortaya koymuştur.

Konuyu “Bilimsel Matlûplar ve Kıyaslar” başlığı altında incelediği *İşârât*'ta ise, önceki açıklamalarındaki paralelliğin bozulduğu görülmüştür. İbn Sînâ burada bilimsel matlûpların yalnızca zorunlular ve çoğunlukla gerçekleşenler olduğu düşüncesine karşı çıkararak, azlıkla gerçekleşenlerin de bilimsel matlûp olarak alınması gerektiğini savunmaktadır. İbn Sînâ'nın bu ifadelerinden, onun azlıkla gerçekleşen mümkünleri de varlık bakımından burhana dahil ettiği anlaşılmaktadır. İbn Sînâ her matlûp cinsinin, kendilerine uygun öncüller kullanıldığında, burhanda kullanılabileceğini belirtmektedir. İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta ortaya koyduğu burhani kesinlik yorumu, Nasîrüddîn et-Tûsî'nin *Şerhu'l-İşârât*'ta yaptığı açıklamalar üzerinden daha belirgin bir şekilde anlaşılmaktadır. Burhani matlûpları zorunlu olan ve zorunlu olmayan matlûplar olarak ayıran Tûsî, zorunlu olmayan matlûpları da sırf mümkün ve vücûdi matlûplar olarak ikiye ayırmaktadır. İbn Sînâ'nın ifadelerini, imkânın kip ve yüklem olmasındaki farklılıkları dikkate alarak açıkladığı görülen Tûsî, imkân önermede yüklem olduğunda

hükümün zaruri matlûp; kip olarak bulunduğunda ise sırf mümkün matlûp olacağını söylemektedir. Önermenin hükmü, şeyin varlığı ya da yokluğu hakkında olduğunda ise matlûp, vücûdi olmaktadır. Tûsî ayrıca vücûdi matlûpların çoğunlukla, eşitlikle ve azlıkla gerçekleşenler olmak üzere üç gruba ayrıldığını belirtmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki vücûdi matlûplar, tecrübe yönteminin içeriğini oluşturan tüm olgu gruplarını kapsamaktadır. Buna göre İbn Sînâ ve Tûsî'nin vurgusunun, azlıkla gerçekleşenler de dahil olmak üzere tüm mümkün gruplarının, varlık bakımından burhani araştırmaya konu olabileceği yönünde olduğu anlaşılmıştır. Çünkü İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta ortaya koymuş olduğu burhani kesinlik yorumu, onun azlıkla gerçekleşen mümkünleri de varlık bakımından burhanın maddesine dahil etmesine imkân vermiştir. İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta ortaya koymuş olduğu bu kesinlik yorumu, önerme düzeyinde “kabulü zorunlu olmak”; kıyasi düzeyde ise “öncülerin sonuçla uyumlu” olması anlamında bir zorunluluktur. *İşârât* şârihleri, bu türlü zorunluluğun, burhani kıyasa eklenen ikinci bir zorunluluk çeşidi olduğunu söylemektedirler. İbn Sînâ'nın bu kesinlik yorumu, maddesi bakımından durumun, artık burhani kesinliğe olan etkisini ortadan kaldırmıştır. Çünkü maddesi ister zorunlu ister mümkün olsun her burhani kıyas, öncüllerinin doğruluğunun kabulü zorunlu olduğunda ve öncüller de kendilerine uygun sonuç verdiğinde, kesin bir kıyas olarak kabul edilmiştir.

İbn Sînâ'nın kendisine kadar süregelen bu tartışmaya yaptığı nihai katkının, bu kesinlik yorumu olduğu ortaya konulmuştur. Çünkü İbn Sînâ'nın bu kesinlik anlayışı, doğa bilimlerinin teorik ya da pratik olsun, tüm araştırma alanlarında burhani kesinliğin elde edilebildiğinin savunulmasına imkân vermektedir. Başta, bir tür zorunluluğa sahip oldukları için sadece çoğunlukla gerçekleşen mümkünlerin varlık bakımından burhanda kullanılabileceği kabul edilirken, İbn Sînâ'nın *İşârât*'taki yorumuyla, artık tüm mümkün grupları burhana varlık bakımından konu olabilmektedir. İbn Sînâ'nın bu zorunluluk yorumunu, *İşârât* şârihlerinin, “zorunlu olmayan hükme eklenen ikinci bir zorunluluk”olarak ifade ettiği görülmektedir. Bu bölümde, İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta ortaya koyduğu zorunluluk yorumunun, hangi tür olgular araştırılıyor olursa olsun, doğa bilimlerinin tüm araştırma alanlarında burhani kesinliğin elde edilebildiğinin savunulmasına imkân verdiği sonucuna varılmıştır.

İbn Sînâ'nın, doğa bilimleri hakkında yaptığı çalışmalarında, bu kesinlik yorumuna uygun bir araştırma gerçekleştirip gerçekleştirmediği, *Şifâ* külliyatından *Kitâbü'l-Hayevân* metninin örnekliliği üzerinden incelenmiştir. Bu inceleme, önce metinde kullanılan araştırma yöntemi, ardından metinde kullanılan mümkün olguların tespiti olmak üzere iki yönden gerçekleştirilmiştir. Metinde kullanılan araştırma yönteminin, tecrübe yöntemi olduğu tespit edilmiştir. Çünkü metinde, büyük oranda tecrübe yöntemi kullanılarak elde edilen verilerin

kullanıldığı görülmüştür. İbn Sînâ'nın metinde ele aldığı mümkün olguların ise, hayvanların yapısal özellikleri, hayvanların cinsiyet ve üreme durumları ve hayvanların gelişim durumları ile ilgili olgular olduğu tespit edilmiştir. Bu sebeple İbn Sînâ'nın, metinde düzensiz bir şekilde ele aldığı mümkün olgular, tezde bu üç başlık altında incelenmiştir. İbn Sînâ'nın, *İşârât*'taki iddiasına uygun olarak, azlıkla gerçekleşen mümkünleri de incelediği görülmüştür. Ancak azlıkla gerçekleşen mümkünleri metinde varlık bakımından ele almadığı, onların kiplik durumlarını belirterek, imkânları bakımından ele aldığı görülmüştür. Bunun sebebinin ise, metnin zoolojinin uygulamaya yönelik araştırma sahasını kapsamaması olduğu sonucuna varılmıştır. Çünkü metin, zoolojiye yönelik tecrübi araştırmanın teorik sonuçlarına hasredilerek, uygulamaya yönelik tatbik ele alınmamıştır. Son olarak İbn Sînâ'nın, metinde ele aldığı olguları, sırf mümkün matlûplar olarak incelediği tespit edilmiştir. Bu analizler sonucunda İbn Sînâ'nın *İşârât*'ta ortaya koyduğu kesinlik anlayışıyla uyumlu bir araştırma gerçekleştirdiği ve İbn Sînâ'nın konuyla ilgili iç tutarlılığa sahip olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Durusoy, Ali, *Olanak, Olasılık ve Olabilirlik (İmkân, İhtimâl ve Kuvve)*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:27, 2004, s.121-134.

Gutas, Dimitri, *İbn Sînâ'nın Mirası*, der. ve trc. M. Cüneyt Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

İbn Sînâ, *II. Analitikler*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.

İbn Sînâ, *Fizik*, çev. Muhittin Macit- Ferruh Özpilavcı, I-II, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.

İbn Sînâ, *İbâre*, thk. Mahmud el-Hudeyrî , Kum: Menşûrât-i Mektebet-i Âyetullah el-Mor'aşî el-Necefî, 1405.

İbn Sînâ, *İşâretler ve Tembihler*, çev. Muhittin Macit, Ali Durusoy, Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

İbn Sînâ, *el-Kıyâs*, thk. Said Zayed, Kum: Menşûrât-i Mektebet-i Âyetullah el-Mor'aşî el-Necefî, 2012.

İbn Sînâ, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdulhalim Muntasır, Said Zayed, Abdullah İsmail, Kum: Menşûrât-i Mektebet-i Âyetullah el-Mor'aşî el-Necefî, 1406.

İbn Sînâ, *el-Muhtasaru'l-evsat fi'l-mantık*, thk. Harun Takçı, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

İbn Sînâ, *en-Necât*, thk. Muhammed Takî Daniş, Tahran: İntişârât-ı Danişgah-ı Tahran, 1363.

İbn Sînâ, *en-Necât*, çev. Kübra Şenel, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.

- Kaya, Hacı, *İbn Sînâ'da Bilimsel Kanıtlama Teorisi* (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- Kaya, Mahmut, *İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 1983.
- Kaya, M. Cüneyt, *Varlık ve İmkân: Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Kaya, M. Cüneyt, *İbn Sînâ'nın Kitâbu aksâmi'l-hikme ve tafsilihâsı: Tahkik ve Tercüme*, Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi, 3/1, Haziran 2020.
- Kuşlu, Harun, *Nasîrüddîn et-Tûsî'de Önergeler Mantığı*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- Kutbüddîn er-Râzî, *el-Muhâkemât*, nşr. Kerîm Feyzî, Kum: Matbûat-ı Dînî, 1383, I-III.
- Macit, Muhittin, *İbn Sînâ'da Doğa Felsefesi ve Meşşâî Gelenekteki Yeri*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- Râzî, Fahreddîn, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihat*, nşr. Ali Rızâ Necefzâde, Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1384, I-II.
- Tekin, Ali, *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Farabi'de Burhan Teorisi*, İstanbul: Klasik Yayınları 2017.
- Tûsî, Nasîrüddîn, *Şerhu'l-İşârât*, thk. Süleyman Dünya, Beyrut: Müessesetü'n-Numân, 1992, I-IV.
- Türker, Ömer, *İbn Sînâ'da Metafizik Bilginin İmkânı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Uyanık, Mevlüt, *Tümevarım Meselesi: İbn Sînâ Merkezli Yeni Bir Okuma*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/1, c.11, sayı: 21, ss.195-230.

